

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ

(на вшанування жертв тоталітаризму)

ВИПУСК IV

NATIONAL MEMORY

(to honor the victims of totalitarianism)

EDITION IV

MINISTRY OF HEALTH PROTECTION
DANYLO HALYTSKY LVIV NATIONAL
MEDICAL UNIVERSITY

Department of ukrainian studies

NATIONAL MEMORY
(to honor the victims of totalitarianism)

collection of scientific articles

EDITION IV

LVIV – 2021

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Кафедра українознавства

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ

(на вшанування жертв тоталітаризму)

збірник наукових праць

ВИПУСК IV

ЛЬВІВ – 2021

УДК 94(477)
Н 354

Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму): [Текст]: збірник матеріалів / Упорядник і науковий редактор Гірна Н.М. – Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2021. – 154 с.

Наукова рада:

Гірна Наталія – к. іст. н., доцент, упорядник і науковий редактор
Божко Наталія – к. іст. н., доцент
Держко Ігор – д. філос. н, професор
Єщенко Тетяна – к. філол. н., доцент, завідувач кафедри українознавства
Мельник Віра – к. іст. н., доцент
Музичко О. Є. – д. іст. н., професор
Стечак Галина – к.пед.н., старший викладач
Черкес Н.Д. – к. філол. н., доцент

Відновлення та збереження національної пам'яті має стати невід'ємною складовою розбудови Української держави. Тяжкі наслідки тоталітаризму помітні і нині, вони перешкоджають історичному поступу нашого народу та завершенню формування громадянського суспільства. Збірник містить дослідження науковців, присвячені вшануванню жертв тоталітарних режимів - як окремих вчених, літераторів, політичних діячів, звичайних людей, так і цілих наукових галузей і прошарків українського суспільства.

Для студентів, аспірантів, науковців, усіх, хто цікавиться історією українського народу.

*Затверджено на засіданні кафедри українознавства ЛНМУ
імені Данила Галицького (протокол № 7 від 16 березня 2021р.)*

Автори несуть повну відповідальність за грамотність текстів, їх точність та відповідність покликанням. Наукова рада має право на скорочення матеріалів.

© Львівський національний медичний
університет імені Данила Галицького
© Автори наукових статей, 2021

ЗМІСТ

ГРНА Наталія	
Посттоталітарні загрози (вступне слово)	7
БОБЕЛО Вадим	
Російський більшовицький геноцид на території окупованої України: релігійний контекст	9
БОЖКО Наталія	
Повернення історичної пам'яті та забутих імен (Остап Нижанківський)	18
ГРНА Наталія	
Вони наважилися: з історії повстань політв'язнів у концтаборах ГУЛАГу	23
ДЕМЕДЮК Марина	
Дихотомія вірності і зради у фольклорних оповідях про події 40-60-их рр.. ХХ ст. на теренах Волинського Полісся	29
ДЕРЖКО Ігор	
Перші кроки публічного історичного самоусвідомлення	33
ДРОБОТ Олена	
Микола Куліш – великий протестант доби «Розстріляного Відродження»	39
ЄЩЕНКО Тетяна	
Категорія діалогічності в текстах – народних оповіданнях про Голодомор	47
ЖАНГАЗІНОВА Руслана	
Репресоване материнство.	55
ІЩУК Наталія	
Наслідки зросійщення української медичної термінології	59
КАЧМАР Марія	
Образ страху у фольклорних наративах про національно-визвольні змагання українців у 1940-их роках (за матеріалами з Івано-Франківщини)	62

КРАВЦОВА Галина

Політичні в'язні та кримінальні: два світи в одному часопросторі табірних повстань 70

ЛАЦИБА Валерій

Дослідження політичних репресій на Вінниччині в контексті декомунізації 78

ЛУНЬО Євген

Народно-оповідна традиція про московську провокацію проти мирного населення. 85

МЕЛЬНИК Віра, МЕЛЬНИК Роман

Ставлення місцевого населення до переселенців із Польщі в УРСР у 1944 – 1950-их роках 93

МУЗИЧКО Олександр

«Українська мала енциклопедія» Євгена Онацького як засіб формування уявлень російський тоталітарний режим . 102

НАГОРНЯК Оксана

«Постріл на захист мільйонів». 110

ПАРАЦІЙ Володимир

Бережани в часи Другої світової війни (український вимір): пам'ять без примирення 113

СТЕЧАК Галина

«Три братя з Прикарпаття» 122

ХИРІВСЬКА Галина

Творча і політична діяльність Івана Багряного як протест проти тоталітарної системи 126

ЧЕРКЕС Надія

Помаранчева пам'ять української ідентичності (через подих майданівської поезії). 133

ЧІКАЛО Оксана

Фольклорна рецепція повстанського руху ХХ століття крізь призму образу народного героя (на матеріалах Волині та Прикарпаття) 142

ПОСТТОТАЛІТАРНІ ЗАГРОЗИ

(вступне слово)

Часом мені здається, що існує якийсь мозковий центр, що працює на самоліквідацію цієї держави, навіть не так руками її ворогів, як зусиллями власних тут ідіотів
(Ліна Костенко)

Насильницькі режими мають спільні риси, які призводять до повного руйнування всіх ціннісних орієнтацій суспільства. Серед особливо помітних рис варто виділити:

- Позбавлення людської гідності
- Атмосфера страху та недовіри, доноси
- Утиски молоді, інтелігенції, вчених
- Ідеологізація освіти, перетворення її на інструмент насадження державної ідеології
- Контроль над культурою і мистецтвом, їх примітивізація та масовість
- Економічне пограбування, тотальна бідність
- Бездуховність, витіснення релігії та формування культу вождя
- Насадження чужої мови або нав'язування двомовності
- Втручання в особисте життя, зневажання права на приватність
- Депортації, колонізації, асиміляції

Мусимо констатувати, що ми і нині стоїмо перед цими загрозами, посттоталітарна епоха використовує ті самі методи, навіть, хитріші, завуальованіші, переслідує ті самі цілі: повна втрата національної ідентичності, індивідуальності, здатності мислити. А, отже, неможливість заперечувати, діяти інакше, повстати. Це справжня гуманітарна війна, вона тиха, але катастрофічно руйнівна. Адже країна зможе відновитися і навіть зміцніти після збройної агресії, якщо буде збережена її національна ідентичність. Щоб цього не відбулося і ведеться гуманітарна війна. Вона завдає масованих ударів у багатьох напрямках – це і культурно-мовний наступ, і

інформаційно-пропагандистський, і війна проти історичної пам'яті, і конфесійна війна.

За таких реалій має сформуватися цілком керована людина, агресивна до оточення, але не здатна на протест проти влади. Зрозуміло, що такий стан речей неприйнятний для пасіонарної меншості та цілком влаштовує інертну більшість. У державному масштабі він проявляється в злитті влади, органів правопорядку і злочинців, у менших колективах – у пристосуванні та підданстві. У посттоталітарному суспільстві більшість людей є конформістами і підтримують того, хто добре маніпулює і вміє нав'язати свою думку.

Переконана, що лише цілеспрямована державна гуманітарна політика здатна протистояти викликам посттоталітарного часу. Її складовими мають бути, насамперед, україноцентризм, націоналізм, якнайшвидше подолання русифікації всіх сфер суспільного життя. Таку політику можливо зреалізувати тільки шляхом популяризації та ґрунтового вивчення історії і культури України. Сподіваємося, що наш збірник прислужиться цій життєво важливій справі задля майбутнього держави.

Наталія Гірна

РОСІЙСЬКИЙ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ГЕНОЦИД НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ: РЕЛІГІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Процес становлення ідеалу багатьох поколінь борців за українську державність – Української самостійної соборної держави – тривалий і непростий. Він супроводжується значною кількістю викликів і завдань, як перед державою, так і перед її національно-державницькою та національно-культурною елітами. Одним із таких викликів є потреба відновлення і утвердження національної пам'яті нашого народу, яка століттями нищилась, спотворювалась, паплюжилася зовнішніми і внутрішніми ворожими силами. Саме відновлена національна пам'ять мусить стати тим наріжним каменем самоідентифікації наших співвітчизників, що впливатиме на формування модерної політичної нації та становлення національної держави українців.

За своєю суттю поняття національної пам'яті є похідним від пам'яті історичної. І та і інша є гносеологічним феноменом людських спільнот, що пов'язаний з спільним осмисленням власного минулого. Сучасний етап українського державотворення характерний тим, що важливість політики національної пам'яті все чіткіше усвідомлюється українськими політичними і державними діячами. З 2006 року в Україні діє Український інститут національної пам'яті (в сучасному форматі з 2014), що покликаний реалізовувати державну політику в сфері національної пам'яті. Однією з складових даної політики визначається розробка і впровадження історичного календаря пам'ятних і скорботних дат. Значне місце в якому належить вшануванню жертв тоталітарних режимів.

На сьогодні, в Україні на державному рівні вшановуються такі дати: День пам'яті жертв Голокосту (27 січня), День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу та День боротьби за права

кримськотатарського народу (18 травня), День пам'яті жертв політичних репресій (третя неділя травня), День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 роках (друга неділя вересня) та День пам'яті жертв голодоморів (четверта субота листопада)[1]. Комплекс заходів щодо увічнення пам'яті всіх, хто загинув від рук тоталітарних режимів, які щорічно втілюються державою і громадянським суспільством, стають тим підґрунтям, яке покликане стати фундаментом української національної пам'яті. Вшанування людей, що загинули в буремні роки української історії – наш моральний обов'язок. Адже саме це є роботою над національними історичними помилками та шляхом до одужання нації. Ми не маємо права забувати всіх тих, хто пав жертвою тоталітарних режимів. Адже, як писав римський політик і філософ Марк Туллій Цицерон: «життя мертвих продовжується в пам'яті живих». Можемо стверджувати, що пам'ять про ці сторінки історії являється певним запобіжником – гарантією того, що повторення подібної історії не відбудеться.

В силу об'єктивних і суб'єктивних причин національно-демократична революція 1917-1921 років в Україні зазнала поразки. Наслідком цього стало включення до складу відновленої Російської імперії (в її більшовицькому, радянському варіанті) більшої частини заселених українцями земель. Побіжно відмітимо, що решта цих земель були окуповані Росією в ході перебігу Другої світової війни. Ці територіальні зміни були узаконені міжнародними договорами. «Звільнені» від нацистських окупантів та їх поплічників Польща і Чехословаччина, а також Румунія, в якій оперативно було організовано прорадянську «народну» республіку – відмовити «визволителям» не могли.

Українські землі опинилися в складі держави, політична еліта якої плекала утопічні сподівання побудувати комунізм, не рахуючись з жодними можливими жертвами. Більше того, для утвердження своєї влади більшовики активно використовували терор, що виступав інструментом упокорення як політичних противників, так і населення власної країни. Більшовики з самого початку орієнтувались на дик-

татуру. А принцип демократичного централізму, що був закладений в основу організацію їхньої партії (РСДРП(б)-ВКП(б)-КПРС) призвів до того, що вона перебувала під абсолютним контролем керівництва. Утвердження тоталітарного режиму в радянській Росії стало лише питанням часу. І якщо в часи В. Леніна і певний період після його смерті, ще зберігалась можливість певного інакомислення хоча б серед компартійної верхівки (не щодо стратегічної мети, а, наприклад, щодо шляхів її досягнення), то після утвердження влади Й. Сталіна в партії і державі цей час настав. Диктатура більшовицької партії фактично перетворилась в диктатуру Сталіна, що впроваджувалась у життя руками ОДПУ-НКВС.

Українці, як одна з націй, що опинилися в складі радянської імперії зазнали всіх жахів тоталітарного режиму, направлено в тому числі і на нищення її національної самобутності і окремішності. За переписом населення СРСР 1926 року українці були другою за чисельністю нацією держави (більше 31 млн. чол.). З огляду на недалеке минуле, на боротьбу українців за власну незалежність, компартійна еліта розуміла всю ту небезпеку і всі загрози, що випливали з такої чисельності українців. Саме тому радянська влада доклала максимум зусиль для їх русифікації, для нищення їх національної ідентичності і самобутності. Злочини радянського тоталітарного режиму не мають терміну давності. З їх наслідками українське суспільство бореться і нині, в часи, коли і більшовицька партія, і Сталін, і СРСР давно відійшли в минуле.

Університетський Львів дав світові цілий ряд юристів – спеціалістів європейського і світового масштабу. Серед них: Людвіг (Луї) Зон, сер Герш Лаутерпахт, Манфред Ляхс. Серед випускників юридичного факультету львівського університету (тоді – імені Яна Казимира) був і фундатор дослідження геноциду Рафаїл (Рафал) Лемкін. Власне, саме він і впровадив термін «геноцид» як правове поняття, здійснивши його наукову розробку. Рафаїл Лемкін був першим фахівцем міжнародного права, що проаналізувавши злочини радянського тоталітарного режиму проти українців, визначив його як геноцид і проаналізував його в контексті міжнародного права.

На сучасному етапі існування української держави, в розрізі утвердження політики національної пам'яті, Україна та її громадянське суспільство за активної участі і сприяння української діаспори бореться за визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом проти українського народу. В цьому напрямку було здійснено ряд кроків (прийняття 28 листопада 2006 року Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» [2], яким в юридичному полі визнано цей Голодомор геноцидом українців; відкриття 22 травня 2009 року Головним слідчим управлінням СБУ за фактом здійснення посадовими особами геноциду в Україні в 1932-1933 роках [3], 13 січня 2010 Апеляційний суд міста Києва підтвердив висновки слідчих СБУ, а 21 січня 2010 року його рішення набуло чинності [4]) і загалом досягнуто певних успіхів (ряд держав офіційно визнав Голодомор геноцидом українців, інші в офіційних зверненнях засудили його як акт винищення людства вчинений сталінським режимом). Однак, хотілось би відмітити, що Рафаїл Лемкін поняття радянського геноциду проти українців розглядав значно ширше[5]. Наголошуючи що злочини більшовиків проти українців є геноцидом, він виокремлював у ньому чотири складові. Голодомор 1932-1933 років був лише однією із них. Р. Лемкін розглядав українське селянство як сукупного носія і зберігача української мови, національної культури, традицій тощо. А нищення саме українського селянства (яке однозначно найбільше постраждало під час Голодомору) – як свідому акцію, спрямовану на зміну його ідентичності. Попри це, інші складові геноциду є не менш жорстокими і страшними. По-перше, це є нищення української інтелігенції – акція спрямована проти розуму і мозку нації; по-друге – заселення українських етнічних земель іноетнічними елементами, для радикального переформатування складу населення; і врешті, по-третє – плундрування української «душі»: нищення Української Автокефальної Православної Церкви і споконвічної української особистісної релігійності. Саме на цьому аспекті намагається акцентувати увагу дане дослідження.

21 листопада 1920 року останні частини української армії під тиском більшовиків змушені були відійти на західний берег річки

Збруч. УНР була знищена, а на її території було встановлено більшовицький окупаційний режим. Заручниками цієї ситуації опинилося все населення окупованої більшовицькою Росією України, в тому числі Українська Автокефальна Православна Церква, що виникла під час національно-визвольних змагань 1917-1921 років і в означений час активно боролася за визнання власної автокефалії. Критичності ситуації додавало те, що споконвічно релігійна українська нація опинилась в межах держави, що напівофіційно сповідувала агресивний атеїзм. Однак на початковому етапі, етапі налагодження окупаційного адміністративного апарату, радянська влада досить толерантно поставилась до української церкви, вбачаючи в ній інструмент послаблення впливу патріарха Тихона, очільника РПЦ. Тому на цьому етапі Україна відбулася поширенням на її територію дії декрету РНК РСФРР від 5 лютого 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Власне сам факт відокремлення церкви від держави і відокремлення освіти від церкви не несе відверто негативного забарвлення. Більше того, на сьогодні подібні сентенції закріплені законодавчо в більшості демократичних держав, в тому числі і в Україні. Але, як показав подальший перебіг подій, більшовики абсолютно не збиралися на цьому зупинятися. Вони поставили собі за стратегічну мету упокорення РПЦ, перетворення її на слухняний інструмент у власних руках. Як бачимо, в досягненні цієї мети вона ладні були навіть певний період часу заgravати з УАПЦ, використовуючи стародавній принцип утримання влади – «divide et impera» (розділяй і володарюй). Попри те, що наприкінці 1921 року президія Церковної ради УАПЦ навіть звернулася до нової влади з декларацією, в якій вона запевняла її в своїй повній лояльності – доля української церкви була цілком передбачуваною.

Парадоксальний збіг, але 7 квітня 1925 року відбувається дві події, що фактично ознаменують зміну ставлення більшовиків до УАПЦ: в Москві помирає патріарх РПЦ Тихон, а у Харкові (на той час – центр окупаційної радянської адміністрації в Україні) першим секретарем КП(б)У стає Лазар Каганович (один з організа-

торів Голодомору 1932-1933 років). Потреба більшовиків в УАПЦ, як інструменті послаблення впливу митрополита Тихона відпадає і з ініціативи Л. Кагановича починається справжня війна влади проти української церкви. Досить широко розгортається процес підриву економічної незалежності церкви, що виражається в активній конфіскації церковного майна. Ведеться активна антирелігійна, антицерковна і антинаціоналістична пропаганда (спрямована в тому числі і проти національної церкви). Попри задекларовану УАПЦ практику невтручання в політичні справи і її лояльність до влади, 4 вересня 1926 року виходить таємний циркуляр ГПУ «Про український сепаратизм», в якому УАПЦ таврують як могутній український націоналістичний оплот і відмінне націоналістичне агітаційне знаряддя. 12 жовтня 1927 року ВУЦВК затвердив списаний з російського Адміністративний кодекс УСРР, що фактично остаточно оформив радянське законодавство щодо церковних справ. УАПЦ потрапила в повністю підконтрольне радянській владі становище (і де-факто, і де-юре). На клір УАПЦ чиниться шалений тиск і починаються упереджені юридичні переслідування. В жовтні 1927 року було проведено II Всеукраїнський церковний собор, що відбувся під повним контролем силових структур УСРР. Прямо було поставлено вимогу обрання іншого митрополита замість митрополита Василя (Лепківського), під загрозою розпуску Собору і персональних репресій проти його учасників. Обрання митрополитом Миколи (Борецького) на певний час призупинив активну фазу нищення УАПЦ і репресій проти її кліру.

Однак, в 1930 році тотальний наступ на церкву, що репрезентувала і відстоювала засади української духовності, окупантами був продовжений. Фактично протягом цього року радянською владою УАПЦ було ліквідовано. На початку року, 28-29 січня нею було інспіровано і проведено в Софійському соборі «Надзвичайний» церковний Собор УАПЦ, наслідком якого стала «самоліквідація» незалежної української православної церкви. Наступним кроком стала дискредитація УАПЦ на інспірованому більшовиками так званому процесі «СВУ» (9 березня-19 квітня 1930 року). Він ліг в основу

чергової хвилі репресій проти діячів УАПЦ. З 45 осіб, що опинилися на лаві підсудних, 20 походило з середовища УАПЦ. Головний удар проти цієї когорти був спрямований на особи Миколи і Володимира Чехівських (перший був священником УАПЦ на Харківщині, другий – одним з головних ідеологів незалежності української церкви, радником митрополита Василя (Липківського)). Їх арешт, засудження і ув'язнення було використане більшовиками для таврування УАПЦ як організації «буржуазно-націоналістичної», «петлюрівської», такої, що займається «церковним політиканством». В кінці року, 8-12 грудня, було проведено «Екстрений» церковний Собор УПЦ, на якому з невеликої кількості колишніх парафій УАПЦ було сформовано нову Українську Православну Церкву, що проіснувала до 1936 року, коли і була остаточно знищена більшовицьким режимом, який в подальшому не допускав навіть думки про можливість її відновлення у будь-якому вигляді.

Трагічною також була доля діячів УАПЦ. Навіть побіжне знайомство з біографіями представників найвищого її кліру, дозволяє скласти уявлення про всі жахи більшовицького антирелігійного терору. Довідник «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1929)» [6] містить біографічні довідки про 86 репресованих її діячів, але не відображає усього того масштабу релігійних гонінь, які на українській землі розгорнули окупанти. Всі три митрополити УАПЦ (після 1930 – УПЦ) зазнали репресій і знущань, та, зрештою, загинули за власні переконання, до останнього несучи службу Богові, Христу, Церкві і своєму народові. Митрополит Василь (Липківський) кілька разів заарештовувався радянською владою (зрештою, навіть на II Всеукраїнській церковній Собор, на якому його змістили з митрополичого престолу, він прибув прямо з камери харківської в'язниці). В 1937 році, коли вже на всю міць розкрутився маховик Великого терору, його знову було заарештовано, звинувачено в антирадянській агітації і пропаганді і розстріляно. На той момент йому виповнилося 73 роки. Митрополит Микола (Борецький) зазнав моральних знущань в 1930 році, коли його було змушено підписати акт «самоліквідації» УАПЦ, в

цьому ж році його заарештовано і засуджено до 8 років ув'язнення. Холуї радянської влади намагалися змусити митрополита підписати звернення до Папи Римського Пія XI з заявою про відсутність в СРСР переслідувань за віру, однак тут він не пішов на жодні поступки. В ув'язненні він тяжко захворів. Останні відомості про нього датовані 1935 роком. Подальша його доля невідома. Та навряд краща за долі його попередника і наступника. Митрополита УПЦ Івана (Павловського) більшовицька влада неодноразово заарештовувала і відпускала, свідомо чинячи над ним психологічні тортури. Всі його допити носили характер моральних знущань: йому не дозволяли проводити богослужіння, неодноразово залякували, вимагали зректися віри, зректися сану, йти на службу до більшовиків. Апогеєм став наказ залишити Україну. В 1936 році його було заарештовано в Білгородській області і розстріляно. Долю своїх провідників розділила і значна частина єпископів (врятуватися вдалось одиницям, наприклад Іоанну Теодоровичу, що до 1924 р. був єпископом Кам'янець-Подільським) та нижчого церковного кліру УАПЦ. Про долю вірян їх церкви годі й говорити. Вони зазнали геноциду у всіх його проявах.

Підсумовуючи, хотілось би зазначити, що всі 4 складові радянського сталінського геноциду проти українців в СРСР були масштабними та жакливими і, у великій мірі, стали підґрунтям багатьох сучасних проблем і викликів, які постали перед українською нацією. Один з ударів було нанесено в серце українського народу, націлено в саму його душу – це репресії проти УАПЦ, церкви, що репрезентувала українську релігійну ментальність в національному її виразі. Нищення цієї церкви заклало основи духовного уярмлення українців, з часом повернуло їх у лоно російського православ'я і в орбіту російської імперіалістичної політики. Більше того, репресії проти провідних діячів УАПЦ, особливо проти її митрополитів носять всі ознаки злочину проти національної пам'яті. В репресіях проти всіх митрополитів – Василя, Миколи, Івана – і в їх смертях дуже багато подібного. В тому числі й той факт, що місце поховання жодного з них до сьогодні не відоме. А саме місця пам'яті є

невід’ємною складовою політики національної пам’яті та основою української національної ідентичності, на якій, в свою чергу, має базуватися надбудова національного добробуту й майбуття. Залишається лише сподіватись, що з часом дослідники дізнаються місця поховання очільників української національної церкви, яка постала на хвилях української національно-демократичної революції 1917-1921 років і ми зможемо гідно вшанувати цих достойних представників української нації. Адже злочини тоталітарного радянського режиму не повинні канути в Лету, не повинні зламати чи змінити українську національну пам’ять. Це те, що ми повинні гарно запам’ятати, зробивши своєрідними запобіжниками, які мають спрацьовувати у відповідний час і не допустити ні найменшої можливості до повторення всіх тих геноцидних злочинів, яких українська нація зазнала в роки радянської російської окупації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Календар пам’ятних дат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.nrada.gov.ua/kalendar-pamyatnyh-dat/>.
2. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
3. СБУ возбудила уголовное дело по факту совершения Геноцида... [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.unian.net/politics/225116-sbu-vozbudila-ugolovnoe-delo-po-faktu-soversheniya-genotsida-dopolnennaya.html>
4. Рішення суду щодо Голодомору набуло чинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://credo.pro/2010/01/12555>
5. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; редактор Роман Сербин; упорядник Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.
6. Бухарева І., Даниленко В., Окіпнюк В., Преловська І. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1939): біографічний довідник. – К.: Смолоскип, 2011. – 182 с.

*Наталія Божко,
доцент кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького*

ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ЗАБУТИХ ІМЕН (ОСТАП НИЖАНКІВСЬКИЙ)

Актуальність: Історична пам'ять українського народу зберігається у діяннях яскравих особистостей, які своїм талантом і творчістю щедро збагатили її скарбницю. Завдання ж тоталітарного режиму ліквідувати цю пам'ять, щоб виховати «манкуртів», слухняних рабів без власних героїв, історії, культури та мови. Повернення до життя імен забутих діячів культури та мистецтва у час радянського тоталітаризму, є одним із шляхів руйнації посттоталітарного синдрому у сучасному українському суспільстві.

Метою запропонованої розвідки є інформація про життєвий шлях та творчий доробок Остапа Нижанківського. Вшанування пам'яті відомого громадського та музичного діяча Галичини наприкінці XIX – поч. XX століть, на нашу думку, буде сприяти національно-патріотичному вихованню молоді.

Результати дослідження: Остап Нижанківський походив з відомого і шанованого роду галицького духовенства. Освіту отримав у Дрогобицькій гімназії, яка славилася високим рівнем викладання. Однак через прикрий інцидент, що трапився у юнака з викладачем гімназії, який зневажливо висловився про творчість Т.Г. Шевченка, змушений був покинути навчальний заклад. Як наслідок був призваний на службу до війська в австрійську «Platzkomando», що була розквартирована у Львові. Саме тут, у вільний від служби час, О.Нижанківський починає активно займатися громадською і творчою діяльністю. Він бере участь у студентському товаристві «Академічне братство», де знайомиться з Іваном Франком, формує учнівський гімназійний хор. Молодий музикант цікавиться народним мелосом, активно пропагує українське хорове мистецтво, а також працює над власними сольними та хоровими композиціями. Серед перших

успішних композицій: «Гуляли», «З округів», «Золоті зорі», романси «Прощавай подруго моєї весни», «Ах, де ж той цвіт» тощо. Ці твори засвідчили про появу на українському «музичному Парнасі» яскравої, талановитої особистості. Так, у рецензії до хору «Гуляли» М.В.Лисенко високо оцінив творчість молодого композитора.

У 1885 році О. Нижанківський разом з К. Студинським, Й. Партицьким, А. Крушельницьким засновує перше в Галичині видавництво «Бібліотека Музична», яке пропагувало українську хорову музику. Відкриття видавництва було викликано нагальною потребою українського репертуару для численних культурно-просвітницьких товариств, аматорських хорових колективів Галичини. Завдяки «Бібліотеці Музичній» побачили світ твори українських композиторів, зокрема, А. Вахнянина, М. Лисенка, П. Ніщинського, М. Вербицького, С. Воробкевича та ін.

Творча композиторська праця, видавнича справа, робота з хором переконали молодого митця у необхідності не лише продовжити гімназійну, але й отримати фахову музичну освіту. У цій справі Остап Нижанківський покладав великі надії на допомогу М.В. Лисенка, однак батько митця о.Йосип Нижанківський бачив майбутне сина у священницькому служінні.

Навчання у Львівській духовній семінарії дозволяло О. Нижанківському не відмовлятися від заняття улюбленою музичною творчістю. У 1891 році з ініціативи Остапа починає діяти львівське, а згодом бережанське (1892) музично-хорове товариство «Боян». Під час виступів музичного колективу на галицьких теренах зазвучали твори М.Лисенка, А.Вахнянина, а також численні хорові обробки українських народних пісень. Для виконання солоспівів керівник «Бояну» запрошував видатних солістів, оперних співаків зі світовим ім'ям: О.Мишугу, М.Менцинського, С.Крушельницьку.

За роки навчання у семінарії збагатився і творчий доробок композитора. У рецензіях тогочасної преси відзначався професіоналізм і талант майбутнього священника і диригента. Підбадьорений позитивними відгуками про власну творчість, О. Нижанківський екстерном здає іспити у Празькій консерваторії і отримує кваліфікацію «профе-

сор співу в учительській гімназії». Але тогочасна шкільна рада Галичини, очолювана польськими викладачами, несхвально сприйняла інформацію про професора-українця і відмовила О. Нижанківському в омріяній посаді «вчителя музики в гімназії».

З 1893 року о. Нижанківський був скерований на душпастирське служіння у Бережани (Тернопільська обл.), а згодом до громад у селах Довжанці, Сасові, Дуліби та Бурштині,

Особливо, слід виокремити стрийський період діяльності священика Нижанківського. Він був одним з тих, кого називали діячем «Стрийської Трійці». Разом з о.Олексою Бобикевичем, львівським юристом Євгеном Олесницьким, Остап Нижанківський у 1894 році ініціює будівництво «Народного дому». За задумом організаторів, він повинен був стати справжнім культурним центром Стрийщини. Однак, будівництво українського дому в тогочасній Австро-Угорській імперії було досить складною справою. Потрібні були численні дозвільні документи влади і великі кошти. Місцева українська громада активно відгукнулася на збір коштів, а благочинні концерти хорового товариства “Боян” під керівництвом Нижанківського успішно підтримували їх у цій справі.

Наприкінці 1900 року будівництво «Народного дому» було завершено. Відкриття відбулося 1 січня 1901 року виконанням святкової концертної програми під керівництвом Остапа Нижанківського [1].

У доробку о.Нижанківського спільно з однопумцями із «Стрийської Трійці» були також організація товариства «Просвіти», Товариства Тверезості, першого пам’ятника Т.Г.Шевченку у с.Завадові, народних шкіл, читалень, хорів тощо. Також о. Нижанківський брав активну участь у мистецькому житті краю. Зокрема, підтримував товариські відносини з Денисом Січинським, Філаретом Колесою, Соломією Крушельницькою, Модестом Менцинським, Олександром Мишугою тощо. Він очолював стрийський «Боян», допомагав польському хору «Лютня», брав участь у Першому з’їзді західноукраїнських композиторів у м. Перемишлі.

Остап Нижанківський мріяв про добробут української громади, спрямовуючи свій таланти організатора у заснування і функці-

онування одного з найуспішніших кооперативних рухів Галичини - «Союз руських молочарних спілок», який був заснований у 1904 р. У селі Завадів, де був парохом о.Нижанківський, при товаристві «Просвіти» організовують навчальні курси для селян, готують спеціалістів для новостворених молочарських спілок в окремих громадах. У результаті наполегливої і клопіткої роботи спілки продукцію «Маслосоюзу» транспортували у країни Європи, а масло їх виробництва стало для європейців еталоном смаку та якості. Недарма діяльність «Маслосоюзу» називали «економічним дивом Галичини початку ХХ ст.»[4].

У роки Першої світової війни о.Нижанківський підтримав ідею організації українського легіону у складі австрійського війська. Формування Українського січового стрілецтва (УСС) відбувалося у м. Стрий. *Туди ж на заклик «Головної української ради» і Бойової управи прибули близько 10 тисяч добровольців зі всіх теренів Галичини. У вересні 1914 року за участі о. Нижанківського, як пароха церкви с. Завадів, стрілецтво склало присягу на вірність Легіону УСС.*

Громадянська позиція о.Нижанківського не дозволила йому залишитися осторонь національно-визвольних змагань українського народу після розпаду Австро-Угорської імперії. Він брав активну участь у роботі Української Національної Ради ЗУНР-ЗО Української Народної Республіки, очолював повітовий комісаріат на Стрийщині, був прикладом у налаштуванні добрих відносин між польським і українським населенням міста[5].

У травні 1919 р. життя о.Нижанківського трагічно обірвалося. Польські окупаційні війська, що увійшли до м. Стрий заарештували, а згодом без суду і слідства розстріляли священика, композитора і Великого українця.

У 1939 році, коли західноукраїнські терени були приєднані до УРСР, радянська влада не тільки не підтримала збереження пам'яті про відомого українця, а навпаки, його рідні зазнали репресивного тиску як родина українського буржуазного націоналіста. На наші землі прийшла чужа тоталітарна ідеологія з власною радянською історією та її героями.

Лише у час незалежної України громада Стрия отримала можливість вшанувати пам'ять відомого земляка. Міська музична школа стала носити славне ім'я відомого музиканта та громадського діяча. На другу річницю української незалежності одна з вулиць Львова (де розташована Львівська музична академія ім. М.В.Лисенка) отримала нове ім'я - О.Нижанківського.

Висновок: о. Остап Нижанківський був яскравою постаттю серед представників галицької інтелігенції на зламі XIX і XX століть, а також -талановитим хоровим диригентом і композитором, організатором культурно-просвітницького життя краю, громадським діячем і патріотом України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ісаєвич Я. Стрий і стріяни:сторінки історії// Вісник Львівського національного університету ім. Ів.Франка: Серія історична. - Випуск 37/1, Львів, 2002, - С.26-34
2. Осипа Бобикевич-Нижанківська. Спомини з моїх років // Осип Бобикевич. Твори. Упор. Марія Ващишин. – Львів, 2000. – С.152-181.
3. Сов'як Р. Остап Нижанківський: Нарис про життя і творчість. -Дрогобич,-: Вид-во «Відродження», 1994, 88 с.
4. Феномен «Стрийського тигра» або «Маслосоюз» - економічне диво початку XX століття. [Електронний ресурс] Режим доступу// <https://web.archive.org/web/20150926125236/>
5. Чорновол Ігор . Священик Остап Нижанківський – жертва україно-польської війни 1918-1919 РР. Електронний ресурс] Режим доступу// https://risu.org.ua/page.php?_lang=ua&path

*Наталія Гірна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри українознавства Львівського
національного медичного університету
імені Данила Галицького*

ВОНИ НАВАЖИЛИСЯ: З ІСТОРІЇ ПОВСТАНЬ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У КОНЦТАБОРАХ ГУЛАГУ

Постановка проблеми. Після закінчення Другої світової війни відбулися істотні зміни в розміщенні політичних сил на міжнародній арені. Агресивна зовнішня політика СРСР привела до «холодної війни». Великобританія, США та країни західної демократії часто підтримували національні Рухи опору в поневолених радянською Росією республіках. На цю підтримку великі надії покладало керівництво ОУН і УПА (С. Бандера та М.Лебідь перебували за кордоном – Н.Г.), адже в повоєнні роки їх боротьба за незалежність не припинялася. Однак, Великобританія та США, хоча і надавали певну моральну і матеріальну підтримку українському Руху опору, все ж на відвертий конфлікт із сталінською імперією не ішли.

Перейшовши на рубежі 1946 – 1947 рр. у глибоке підпілля, український національно-визвольний рух змінив характер своїх збройних дій. Це були вже не великі бої сотень і куренів УПА, а постійні сутички з ворогом окремих, але організовано пов'язаних підпільних груп. Саме діяльність українських повстанців врятувала від голодомору 1946 – 1947 рр. вісім областей України. У 1949 р. почалася масова колективізація західних областей УРСР. УПА чинила шалений опір радянській окупації, МДБ впроваджував практику масового випалювання лісових масивів, отруювання криниць, озер, річок, навіть медикаментів. Щоб зламати національно-визвольну боротьбу радянська влада ліквідувала УГКЦ, закрила монастирі. Арешти і депортації членів родин повстанців у повоєнні роки сягнули свого страшного епогею, серед мільйонів в'язнів радянських концтаборів українці становили майже 70 відсотків.

Метою статті є дослідити найбільші повстання політв'язнів ГУЛАГу, які стали викликом радянській системі масового терору,

зламали її невпинний рух та з'ясувати роль в їх організації і проведенні українських повстанців ОУН і УПА.

Виклад основного матеріалу. Окрему, але поки що недостатньо досліджену сторінку історії УПА становлять повстання в сталінських концтаборах. Політично-організаційною основою для цих повстань служило доручення Проводу, видане ще в 1947 р. під назвою «До насильно вивожуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи». У 1949 р. вдалося налагодити зв'язок між Проводом ОУН – УПА на українських землях і полоненими членами, яких було депортовано. Вони організували «ОУН – Північ», яку очолив Михайло Сорока. Саме «ОУН – Північ» керувала страйками і повстаннями політ'язнів на безмежних просторах ГУЛАГу.

Спочатку аббревіатура ГУЛАГ використовувалася лише як назва табірної системи ОДПУ СРСР. Ця структура керувала таборами, що вже існували: Соловецьким, Північним, Казахстанським, Далекосхідним, Сибірським і Середньоазійським. Але червоний терор набував обертів, тому з літа 1931 р. до компетенції ГУЛАГу переходять спецпоселення, будинки ув'язнення, ізолятори, виправні колонії, будинки примусових робіт – тобто, постала найбільша в світі терористична мережа. У 1934 р. створено єдину табірну систему ГУЛАГ НКВС СРСР, яка утримувала засуджених, ізолювала «неблагонадійні елементи», використовувала робочу силу, невпинно відкривала нові табірні комплекси та вкорінювала в суспільстві атмосферу страху і безнадії. «На однакові квадрати поділили білий світ, рівне право всім мовчати і один тягнути гніт...», – напише В.Стус – один із радянських політ'язнів.

Гідними подиву і захоплення силою людського духу є повстання політ'язнів в таборах, що прокотилися ГУЛАГОМ після смерті Сталіна. Навесні 1953 р. спалахнули повстання у таборах Воркути, Норильська, Колими, через рік – у травні 1954 р. повстав Кенгір. За даними каральних органів, на протест піднялося 60 – 80 % ув'язнених за політичними статтями представників понад вісімдесяти національностей, а серед них більшу половину становили українці.

Норильське повстання розпочалося 25 травня 1953 р. в особли-

вому таборі «Горлаг». Політв'язні вимагали не лише скорочення робочого дня, дозволів на листування і побачення, припинення тортур, а також перегляду особових справ і приїзду комісії з Москви. Упродовж 70 днів вони страйкували і голодували. Історики вважають Норильське повстання першим кроком до знищення сталінської тоталітарної системи, своєрідним «Повстанням духу», адже із 19 545 в'язнів «Горлагу» повстало майже 17 тисяч. Загалом, у різних табірних зонах Норильська протестувало біля 30 тисяч чоловік! Це виглядало неможливим в умовах тотального терору, що руйнував особистість, де кожен п'ятий ув'язнений був завербованим чекістами. Приводом до повстання стала наруга кримінальників над українською дівчиною. В'язні відмовилися вийти на роботу, лідерами повстанців були колишні вояки УПА Євген Грицак, Данило Шумук та Петро Миколайчук. На початку червня 1953 р. до табору прибула комісія з Москви, яку очолював особистий референт Берії полковник М.Кузнецов. Він вів переговори з представниками всіх табірних відділень. 9 червня уряд постановив:

- Змінити керівництво «Горлагу»
- Скоротити робочий день до 8 годин
- Гарантувати вихідні
- Дозволити листування і побачення
- Зняти з бараків замки і ґрати, а з одягу в'язнів – номерні знаки
- Вивезти з Норильська всіх інвалідів.

Кузнецов пообіцяв, що всі пункти будуть виконані за умови повернення до роботи. Але ці поступки слугували прикриттям для розправи, вони привели до розколу серед повсталих. Частина погодилася вийти на роботу, а проти решти розпочалася розправа, конвоїри розстрілювали тих, хто відмовлявся працювати. Ліквідація повстання тривала з 1 липня до 4 серпня, було вбито близько 150 осіб, 98 тяжко поранено. Тіла повстанців були поховані під горою Шмідта. Норильське повстання, попри фізичну поразку, стало перемогою людського духу, воно захитало підвалини терору і стало поштовхом для подальшої боротьби.

Наразі історики не мають точних цифр щодо кількості українців, які пройшли через ГУЛАГ. За різними підрахунками, через радянські табори та колонії в період із 1929 до 1953 року – разом із військовополоненими, «спец поселенцями», депортованими – пройшли близько тридцяти мільйонів осіб. З них найбільше – українців. Усі повстання в таборах були продовженням боротьби УПА, яка фактично привела до розвалу ГУЛАГу, а відтак і до хрущовської відлиги.

Найбільшим протестом проти комуністичного терору стало Кенгірське повстання 1954 р. Вибухонебезпечна ситуація невпинно наростала через особливу жорсткість охорони, знущання, побої та вбивства політв'язнів. На момент повстання у таборі утримували 20698 осіб, серед них українці становили 46,3 % (9596 осіб), ув'язнені з Прибалтики – 22, 4 % (4637 осіб). Перші прояви опору в'язнів у Кенгірі спостерігалися ще з осені 1953 р., тому керівництво табору планувало відділити українців і прибалтів. Але через брак вільних бараків цього не вдалося зробити.

15 травня 1954 р. вартовий Каміулін випустив автоматну чергу по ув'язнених, внаслідок чого було вбито 13 чоловік, 5 померло від поранень, 33 стали інвалідами. Лідером повстання був член ОУН із Волині Віталій Скірук, увечері разом з шістдесятьма активістами розгромили штрафний барак, слідчий ізолятор і стіну між зонами. Матеріали слідства свідчать про те, що Кенгірським повстанням керував Конспіративний центр націоналістів, переважно українських, зокрема Михайло Сорока. Наступного дня всі ув'язнені відмовилися вийти на роботу, до них приєдналися ще 12 тисяч в'язнів, що працювали на рудниках за 20 км від Кенгіру. Унікальним був той факт, що політичних підтримали кримінальники. Через два тижні у табір прибула комісія для переговорів, до якої увійшли представники прокуратури і МВС. Повстанці висунули свої вимоги:

1. Покарати винних у застосуванні зброї
2. Ліквідувати слідчий ізолятор і штрафний барак
3. Переглянути справи засуджених на 25 років
4. Встановити оплату праці ув'язнених на рівні із вільнонайманими робітниками

5. Дозволити вільне спілкування чоловіків і жінок

Повстанці категорично заявили, що до приїзду в табір члена Президії ЦК КПРС або секретаря ЦК на роботу не вийдуть. Невдовзі комісія оголосила про поступки, вмовляючи вийти на роботу. Але повстанці створили відділ пропаганди, а також свою охорону. Майже цілодобово тривало виготовлення зброї з усього можливого матеріалу, а також із піску та вапна.

26 червня о 3 годині ночі комісія МВС через гучномовці зажадала від повстанців здатися і повідомила про введення військ. Через годину на територію табору увірвалися 5 танків Т-34, 1600 солдатів і 98 собак, згори тривав обстріл із літаків. Кривава розправа тривала кілька годин, загинуло понад 700 повстанців, понад третина з них – жінки, розчавлені танками. Ті керівники повстання, які вціліли, були засуджені до розстрілу. В. Скірук написав прохання про помилювання, його звільнили аж в 1966 р., він повернувся до Луцька і дожив до відновлення незалежності України. Кенгірське повстання тривало 42 дні, попри те, що воно було придушене, повстанці здобули перемогу, яка своїм значенням перевищувала жертви.

Висновки. Трагедія та героїзм повстань політв'язнів у концтаборах ГУЛАГу є прикладом непереборного прагнення до волі. Чітка організація повстань, їх масштабність та єдність учасників спротиву свідчать про високий рівень освіченості, інтелекту, підкріплений досвідом національно-визвольної боротьби. Українці гуртувалися між собою і ставали гідним прикладом для згуртованості для представників інших поневолених націй і народів у боротьбі за права людини, за незалежність своїх національних держав. Повстання 1953 – 1954 рр. засвідчили кризу ГУЛАГу та спричинили зміни в каральній системі СРСР. Адже ГУЛАГ як економічна імперія міг вижити тільки за умови посилення терору і беззаконня, але цього вже неможливо було повернути. Тому поступово ВТТ були скасовані, в'язні переведені до колоній, дві третини звільнені. Таким чином, повстання політичних в'язнів, переважно вояків УПА, зруйнували саму суть комуністичного терору – насилля над особистістю, а також забезпечили продовження національно-визвольних змагань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандера С. Перспективи української революції. – Мюнхен. – Вид. ОУН. – 1978. – С. 243.
2. Дашкевич Я. Кенгірське повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. // Україна в минулому. Вип. 3. – К. – Л., 1993. – С.114-133.
3. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Кн. 1. – Л., 1994. – С. 57-61.
4. Літопис УПА. – Т. 9. – Торонто. – Вид. УПА. – 1982. – С.130-133.
5. Маринович М. Всесвіт за колючим дрогою. Спогади і роздуми дисидента. – Л., 2016. – Вид.УКУ. – 536 с., іл. – 28 с.
6. Силуети непокірних.... / Лист Михайла Сороки // Визвольний шлях. – 1973. - № 4-5. – С. 384-390.
7. Стецько Я. Українська визвольна концепція. – Мюнхен. – Вид. ОУН. – 1987. – С. 14- 36.
8. Якимович Б. Драма Карпатської України. // Дзвін. – 1990. - № 11. – С. 84-87.

ДИХОТОМІЯ ВІРНОСТІ І ЗРАДИ У ФОЛЬКЛОРНИХ ОПОВІДАЧІХ ПРО ПОДІЇ 40-60-ИХ РР. ХХ СТ. НА ТЕРЕНАХ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Вірність, за визначення філософських антропологів, означає «незмінну відданість конкретній людині або чомусь, виконання даних зобов'язань, постійність у взаєминах, поглядах, почуттях, прагненнях та передбачає не лише взаємодопомогу і взаєморозуміння, але й внутрішню духовну близькість, довіру» [5, с. 390]. Вказані дихотомічні орієнтири у фольклорних наративах про події 40-60-х років особливо виразно проступають у текстах, зафіксованих від оповідачів-чоловіків. Вірність присязі, побратимам, обов'язкові перед дружиною і батьками для повстанця мають бути цінностями абсолютними. Дружба виступає єдиним засобом збереження себе і свого обличчя перед побратимами: «Хай рідна мати вночі прийде, відкрию тільки їдному, другові своєму»¹. Так, суголосною з поглядами Ф. Ніцше про важливість дотримання вірності у взаєминах і «заради вірності покладати свою честь і кров навіть у небезпечних справах» [4, с. 69] звучить фраза із уст повстанця, що йде на смерть, але не зраджує своїх: «Но я друга вбивати ни буду, я луч собі смерть зроблю, а друга вбивати ни буду»². Ганебним і непрощеним, з погляду народної моралі, постає саме зрада побратима: «Друг продав його і його окружили кагебе і забили»³.

¹ Зап. М. Демедюк від Гайдучик Ольги Максимівни, 1938 р.н., нар. в с. Ситниця Маневицького р-ну Волинської обл.. Освіта – 5 кл. Працювала в колгоспі. 19.08.2019. Особистий архів автора.

² Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р.н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневицького р-ну Волинської обл.. Освіта – середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів автора.

³ Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р.н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневицького р-ну Волинської обл.. Освіта – середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів автора.

Як влучно підкреслив В. Кононенко, «культурний концепт зрада спирається на такі константи, як «підступність», «віроломство» «відступництво», «обман», «небезпека»; їх антиподи – «вірність», «відданість», «стійкість», «надійність» [3, с. 184]. В умовах воєнного часу зрада тлумачиться як акт найвищого безчестя, що обов'язково потребує покарання. Звідси і поява мотиву справедливої відплати зрадникові: «З ним виконали присуд як з зрадником»⁴. З багатогранної й неоднозначної категорії в «її психолого-ментальних проявах і характеристиках» [3, с. 187], якою є зрада у соціально-побутових піснях, у ліриці та оповідях про події національно-визвольних змагань зрадництво не знаходить виправдання як у самого зрадника, так і в сприйнятті його оточенням. Оповідачі не співчують людині, яка видавала ворогові своїх, а акт агресії з боку повстанців тлумачиться як цілком закономірна дія: «А тую я що кажу, Голінку, то вже як ції вишли хлопці, що їх катували, мучили. Ну і вони знали, що вона доложила на їх. То вони пришли вночі оці повстанці. То ше до верби прив'язали за голову і закатували. Ну значит заробила»⁵. Єдиним виходом для впійманих і завербованих НКВД повстанців було прийти і зізнатися своїм командирам, зберігши свою честь. Той, хто не зрадив товаришів, заслугою на довіру і пошану: «Він пошов Стріли і сказав своєму, що міні дали заданіє, щоб я тебе вбив»⁶. Такий ідеал вірності заслугоує на схвалення і наслідування, на відміну від боягузницьких дій іншого завербованого повстанця: «Він давай хаватися од своїх, і давай хаватися од тих. Цей друг каже, що ти або втікай або шось роби. З ним виконали присуд як з зрадником»⁷.

⁴ Зап. М. Демедюк від Джуса Миколи Сергійовича, 1953 р.н., нар. в с. Старий ЧарторийськМаневицького р-ну Волинської обл. Освіта – 10 класів. Працював в колгоспі. 11.08.2018. Особистий архів автора.

⁵ Зап. М. Демедюк від Харківського Мусія Романовича, 1931 р.н., нар. в с. РозничіКолківського (тепер Маневицького р-ну) Волинської обл. Освіта – 3 класи, працював у колгоспі. 24.07.2018. Особистий архів автора.

⁶ Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р.н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневицького р-ну Волинської обл.. Освіта – середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів автора.

⁷ Зап. М. Демедюк від Джуса Миколи Сергійовича, 1953 р.н., нар. в с. Старий ЧарторийськМаневицького р-ну Волинської обл. Освіта – 10 класів. Працював в

Однак оповідач не засуджує дії винного безапелятивно, адже він не здав своїх ворогові, а просто злякався. Тому оповідання і завершується відповідним коментарем із нотою співчуття: «Він попав між два вогні і йому в такі час виходу нима»⁸. Вищої кари та осуду заслуговує той, хто здав інтереси побратимів та отримав за це винагороду: «З Криничного один то вже потім вийшов, то ще в пійсятих роках ще приводив кагебістів. Ще видавав, а потім в Луцьку жив»⁹. Продуктивним в наративах виступає також мотив вірності дружини чоловікові повстанцеві: «Сказали йди виведи його, щоб він здавса. Вона пришла і розказала»¹⁰. Ідеалом дружини воїна у текстах вже постає не лише жінка-господиня, але й жінка-воїн, відчайдушна і здатна на ризиковані кроки заради порятунку спільної справи.

Таким чином, важливою цінністю, що актуалізується у час військових протистоянь, є поняття вірності і зради. Так, в наративах про боротьбу і вербування повстанців набувають популярності мотиви вірності обов'язку, товаришам, подружньої чесності. Зрада тлумачиться як акт безчестя, який можна нейтралізувати лише ціною крові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Землюк В. Етнопсихологічні й етнополітичні особливості ідентичності українців. Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса нан україни: збірник наукових праць. – К., 2007. вип. 34. С. 93—110.
2. Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів: підруч. для студ. фольклорист. та філол. спец. вищ. навч. закл. К.: Експрес-поліграф, 2012. 335 С.
3. Кононенко В. Концепти українського дискурсу. Монографія. Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 С.

колгоспі. 11.08.2018. Особистий архів автора.

⁸ Зап. М. Демедюк від Джуса Миколи Сергійовича, 1953 р.н., нар. в с. Старий ЧарторийськМаневицького р-ну Волинської обл. Освіта – 10 класів. Працював в колгоспі. 11.08.2018. Особистий архів автора.

⁹ Зап. М. Демедюк від Власюка Миколи Івановича, 1948 р.н., нар. в с. Ситниця-Маневицького р-ну Волинської обл.. Освіта вища. Працював директором школи. 19.08.2019. Особистий архів автора.

¹⁰ Зап. М. Демедюк від Харківського Мусія Романовича, 1931 р.н., нар. в с. РозничіМаневицького р-ну Волинської обл. Освіта – 3 класи, працював у колгоспі. 24.07.2018. Особистий архів автора

4. Ницше Ф. Так говорив заратустра: книга для всіх і ні для кого. М.: «МАРТИН», 2005. 416 С.
5. Свириденко, І. М. Теоретичні аспекти феномена «вірність». Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції: зб. наук. пр.; ред. кол.: О. В. Сухомлинська, і. Д. Бех та ін.; Апп України, ін-т проблем виховання. С. 390—397.
6. Стасевська О. Е. Духовні цінності і соціокультурна ідентичність: проблема взаємообумовленості. Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія філософія, філософія права, політологія, соціологія. № 3, 2017. С. 113—122.
7. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. Народна творчість та етнографія. 1996. № 1. С. 22—32.
8. Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції: монографія. К., 2010. 552 С.

*Ігор Держко,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та економіки
Львівський національний університет імені Данила Галицького*

ПЕРШІ КРОКИ ПУБЛІЧНОГО ІСТОРИЧНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ

Геноциди, голодомори, масові репресії, насильницькі переселення слугують дослідникам унікальними оптичними засобами, що допомагають розкрити приховані мотиви руху історії. Злочини проти людства можуть бути усвідомлені тільки тоді, коли ми вивчимо страждання окремих націй, народностей, етносів з сучасної позиції.

Події ХХ століття показали, що захисні механізми нашої соціальної сутності не завжди є досконалими та не завжди можуть протистояти системним цілеспрямованим репресивним акціям. Дві світові війни та дві тоталітарні імперії міжвоєнних десятиліть ще раз нам наголосили - ідеали гуманізму, захист прав людини, як громадянина, та політична і соціальна опіка ідентичності самотніх спільнот, вимагає використання інтелектуального та духовного ресурсу як практично, так і в наукових розвідках. Відтермінування, посилення на велику кількість років, що минули та небажання загострювати хронічний біль втрат попередніх епох, призводить до неприпустимого спрощення та баналізації актуальності відвертих злочинів та моральних деградацій.

Терор, коли б він не відбувся, як би ми успішно не вивчали його причини та наслідки, завжди залишиться в стані своєї первинної гостроти та негасимого болю.

5-7 листопада 1993 року, в Києві, за ініціативи Народного Руху України та його лідера В'ячеслава Чорновола відбулися Перші міжнародні громадські слухання про злочинну суть комунізму. Суспільство давно очікувало подібного заходу, але інші політичні партії та громадські організації застерігали не рухати це болюче питання, бо соціалісти та комуністи вже мали створені власні політичні сили і активно готувалися до можливого реваншу.

Саме НРУ виконав зобов'язання перед виборцями та міжнародною громадськістю. На конференцію були запрошені знані та шановані науковці та політики. Особливу увагу привернули двоє запрошених - професор Гарвардського університету Річард Пайпс та ще мало знайомий у нас Джеймс Мейс, колишній голова комісії Конгресу США з розслідування Голодомору.

Професора Пайпса знали за його дослідницьку діяльність та глибокий аналіз сутності російського імперіалізму царської епохи та епохи Радянського Союзу. Пайпс виступив з розлогою доповіддю про сутність тоталітаризму в цілому та його різновиди. Особливо наголосив на складності трактувати суспільно-політичний устрій царської Росії з огляду на те, що вона поєднує як Західні, так і Східні закони соціального розвитку. Її владні відносини, відносини власності не мають аналогів як в Європі, так і в Азії, вимагають творення інтегральної концепції політичного та економічного буття. Сам Пайпс запропонував власне наукове бачення і назвав російську державну систему патрімоніальною. Професор застерігав від спрощених трактувань та накидання бірок азіатського способу виробництва, як універсальної формули, на специфіку російської історії.

Азійське виробництво, східна деспотія, азійська цивілізація, як наукові концепти, цікавили ще Маркса та Енгельса. Творці нового революційного вчення навіть пробували змінити власне трактування історичного поступу. У традиційну схему розвитку людства від первісного архаїчного суспільства до рабовласницького вкладається тривала епоха азійської деспотії. Феномен азійської цивілізації характеризує не тільки розвиток Азії, а й Європи. Рабовласницький лад виник у вузькій смузі середземного морського побережжя. Міста-поліси Адріатики - це якісно нові соціально-державні утворення. Античні поліси об'єднуються в держави на основі горизонтальних економічно-торгівельних взаємин. Азійська державність формується насильним військово-політичним об'єднанням згори. Тому вона є деспотичною. Полісне об'єднання - засадничо демократичне.

Маркс сам був наляканий власним відкриттям. Відповідно до нової гіпотези, в стані східних деспотій тривало перебували держа-

ви Скандинавії, Іберійського півострову та Балкан в районі Трансильванії-Румунії. Небажання розлучитися з лінійним уявленням про історичний процес, де всі народи строго, як на параді, переходять з однієї формації в наступну, створило великі проблеми у трактуванні сутності російської державності.

Енгельс наприкінці життя стверджував, що в Росії не було феодалізму, бо не було і рабовласницького ладу, який вперше формує інститут приватної власності. Росія застрягла на власному шляху строкатого, кількостайного східного способу соціально-економічного виробництва. Інститут приватної власності в Росії почне формуватися лише на початку ХХ ст., як ознака всіх суспільних класів. Нажаль, згорнуті реформи Столипіна, не завершили цей процес.

У СРСР проблема азійської деспотії, як формації, розглядалася радянськими істориками та філософами наприкінці 20-х рр. ХХ ст.

Вже в 30-х рр. була заборонена, як антинаукова.

На початку 60-х рр., у так звану хрущовську відлигу, спалахнула з новою енергією. Актуальності дискусії додавав факт публікації на Заході фрагментів раніше не званої роботи Маркса «Таємна західна дипломатія». У центрі уваги постає російська держава, як раніше не знаний феномен східної деспотії. Адміністративними методами дискусію закрили. Феномен східного виробництва визнано помилковим.

Наприкінці 80-х рр. ще радянський журнал «Вопросы истории» спробував опублікувати останній твір засновника марксизму. Але в повному обсязі робота так і не була надрукована. На запитання чому? науковці відповідали - ніхто не очікував такого масштабного несприйняття Марксом Росії навіть на емоційному рівні. Згадаймо, що він в молоді роки стверджував можливість виникнення соціалістичної революції в найслабшій імперіалістичній державі та вів жваву переписку з російськими народниками та різночинцями.

Отож, підсумовуючи вище сказане, комуністичну партію Радянського Союзу Річард Пайпс відмовлявся трактувати, як соціалістичну, а вважав її програмним ідеологічним забезпеченням російської імперії в ХХ столітті, яка замаскувалася під фіктивний інтернаціоналізм СРСР.

Після виступу Річарда Пайпса В'ячеслав Максимович доручив мені опіку шанованого гостя. У спілкуванні зі мною Пайпс розповів, що його батько родом зі Львова та був власником аптеки в центрі міста. Пайпс склав мені компанію відвідати Петрівку (книжковий ринок), так як був фанатом - бібліофілом, як і я. На Петрівці мене чекав ще один сюрприз. Професор познайомив мене з Джеймсом Мейсом, який вже працював у Києві та продовжував дослідження Голодомору. Мейс розмовляв доброю українською та стверджував, що є одним з небагатьох американців, що знають українську без знання російської. Петрівка подарувала ще одну несподіванку - книга Пайпса «Россия при старом режиме»вийшла без відома автора в Москві. Хлопець - реалізатор, випускник Київського університету виразив захоплення знайомству з Пайпсом та закликав своїх друзів. Всі вони подарували професору по книзі з російської та світової історії, зокрема, його власну.

На слуханнях Пайпс познайомився з нашими науковцями та політиками. Я та тодішній голова Львівського НРУ Юрій Ключковський просили професора написати ґрунтовне дослідження про Україну. Після Києва Пайпс прямував до Москви на наукову конференцію з питань майбутнього Росії. Я посадив його на нічний поїзд та ще раз нагадав про наше спільне прохання. З Москви Пайпс написав мені листа, в якому висловив захоплення неочікуваним рівнем наукової обізнаності наших політиків та громадських діячів. Свою поїздку в поїзді Київ-Москва порівняв з подіями часів громадянської війни 1918-1920рр. Його неодноразово виводили з купе з речами та без, перевіряли вміст, настирливо шукали заборонене, всерйоз не сприймаючи мету поїздки - наукова конференція. Переписка тривала кілька років. Пайпс писав чорним чорнилом на гербовому папері з водяними знаками Гарвардського університету. На жаль, Пайпс не зумів викроїти часу на дослідження України. Казав, що це справа наших істориків. Стверджував, що знайомство з українськими історичними реаліями перевертало його свідомість, яку вже пізно було реформувати. Попри це все, професор в статечному віці, поза 90 років, відвідував Росію та продовжував своє

дослідження новітньої епохи. Пайпса запрошували й на політичні слухання в Москву, хотіли від нього отримати інтелектуальну підтримку сучасного російського політичного курсу. Пайпс помер у віці 94 роки, залишившись прихильником концепції нецивілізаційного шляху розвитку Росії, яка нагадує швидше азійські деспотії, а не європейську державність. Теорія патримоніальності Пайпса знайшла позитивний відгук в російських демократів та абсолютне несприйняття російських «почвенників» та євроазійців.

Як бачимо, консерватизм на тлі власних здобутків характеризує вчених різних світобачень, як і політиків, що воюють на різних барикадах. Згадаймо, як у 1992 р. Френсіс Фукуяма написав працю «Кінець історії» та стверджував, що після розвалу Радянського Союзу тільки американська цивілізація з її цінностями матиме перспективу, а нововиниклі держави з часом розчиняться у Західній цивілізації. Важко було і Пайпсу подолати гегелівський панлогіцизм, згідно з яким все одиничне з часом увіллється у всезагальне, а частина, виокремлена з цілого, завжди прагнучиме з цілим зроститися.

Цікаво, що сучасні українські науковці, захоплені вестернізацією пострадянського простору, активно провадять боротьбу з викорінення всього, що бодай нагадує радянське. Стверджують, що з «достоєвщиною та толстовщиною» в літературі «пора кінчати». На запитання, що ж нам робити з Гемінгвеєм, Фіджеральдом, Ремарком, Ролланом тощо, відповідь - це прорадянські, соціалізмом хворі. А яка доля чекатиме американців Селінджера, Чівера, Воннегута, Капоте, Апдайка тощо, відповідь - це теж прорадянські ліві, їх треба забути. Правда, при цьому називають Бернарда Шоу американцем, а філософа та психолога Пірса і Джеймса подають, як єдиновартих прозаїків.

Як бачимо, зятятість у боротьбі з «лівизною» обертається «лівацтвом» та спробою потопити у вирах сучасності всіх, хто не відповідає стандартам вульгаризованого гендеризму.

Ще більшою та нездоланною проблемою є трактування успіхів розвитку сучасного Китаю. Поєднання кращого у капіталізмі та найефективнішого у соціалізмі, як проголосив Ден Сяопін, теж

ересь, бо діалектика колись стала основою марксизму, а, отже, має бути списана в архів.

Можливо, такий вестернізований пуризм покладе табу на все, що народжене в попередні недосконалі епохи, тому й дослідження геноцидів, голодоморів стане неактуальним, як плодів історично здевальвованих цивілізаційних епох.

*Олена Дробот,
викладач кафедри українознавства
ЛНМУ імені Данила Галицького*

МИКОЛА КУЛІШ — ВЕЛИКИЙ ПРОТЕСТАНТ ДОБИ “РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ”

*Але я знаю, що того лише ідеї переможуть,
хто з ними вийде на ешафот і смерті в вічі скаже .
(Микола Куліш)*

“Розстріляне Відродження” — прекрасний і водночас трагічний час в історії української літератури, культури і, врешті, в історії країни. Мартиролог вражає і жахає: письменники, лінгвісти, літературознавці, художники, архітектори, музиканти, актори, режисери ... Тисячі жертв... Ці люди були винні в тому, що Бог зронив у їхнє серце зерно внутрішньої свободи – супутниці справжнього таланту. Нічні арешти, виснажливі допити, безглузді обвинувачення... І вирок: смерть або сибірська каторга.

Кожен із загиблих був не лише визначним фахівцем у своїй царині, а й видатною особистістю, постаттю «ренесансних» масштабів. Серед них — фундатор нового українського театру Лесь Курбас; один із найталановитіших українських прозаїків Валер’ян Підмогильний; Микола Зеров — лідер «неокласиків», науковець, поет, перекладач західноєвропейської та античної літератури; Матвій Яворський — історик, політичний діяч, академік ВУАН; Володимир Чехівський — український політик, громадський діяч, прем’єр-міністр УНР, один із засновників УАПЦ та багато інших.

Є у цьому списку і Микола Куліш — драматург, громадський і освітянський діяч, газетяр, редактор. Причина знищення Куліша – досить банальна для 30-х років минулого століття: літературний опір Голодоморові й червоному теророві. Банальна, бо боротьба Радянського Союзу з людьми, які вміють мислити, призвела до винищення української інтелігенції як такої. Ті, хто не був фізично знищений, сам собі пускав кулю у скроню на знак протесту проти масових репресій щодо української творчої інтелігенції, усвідомив-

ши всю кровожерливість режиму й розчарувавшись в ідеях, які спочатку були сприйняті як можливість вивільнитися з-під ярма (як це було зі Хвильовим).

Микола Гурович Куліш, **глибокодумний, волелюбний, хоробрий митець, що понад усе любив людей рідної землі**, — чи не найтрагічніша постать доби Розстріляного Відродження. Драматургу Миколі Кулішу, як і режисеру-постановнику його п'єс Лесю Курбасу, доля дарувала надзвичайний талант, поєднаний з протестантським духом, направленим проти пануючого в “новому” світі зла. Його життя і творчість — привід замислитися, скільки всього людина може встигнути за таке, здавалося б, коротке життя. Скільком подіям і тискам можна протистояти!

Селянський син із Чаплинки Дніпровського повіту Таврійської губернії (зараз Херсонська область) народився 18 грудня 1892 р. Родина його батьків жила бідно: батько майже все життя провів у наймах, мати від важкого життя (теж у наймах) передчасно померла. Миколі з дитинства довелося служити у панських економіях. «Люблю... голоту. Серцем її люблю», — напише згодом драматург. Матеріальні нестатки, життя в сирітському будинку все ж не перешкодили здібному хлопцеві закінчити сільську школу. 1905 року місцева інтелігенція, зважаючи на неординарні здібності Миколи та його прагнення до навчання, збрала гроші і послала хлопця вчитися в Олешківське міське училище, звідки Куліша неодноразово відраховували, як він писав в автобіографії - «за організацію кружков молодежи и непочтение к начальству». В Олешках юнак почав писати: спочатку вірші, фейлетони, епіграми, гострі статті, сатиричні поеми, які розміщав в учнівських часописах «Наша жизнь», «Колочка», «Стрела», «Веселое язычество». За часів навчання в Олешківському міському училищі Куліш створив учнівський драмгурток, в якому був і режисером, і актором, і драматургом. У 1908 р. Микола вступив до Олешківської прогімназії. Але заклад було закрито, тому Куліш поїхав на Кавказ, де склав екстерном екзамен на атестат зрілості.

М. Куліш вступив на історико-філологічний факультет Одеського університету у 1914 р., але з початком Першої світової війни

був мобілізований на фронт, де зробив військову кар'єру, дослужившись до поручика. 1915—1917 рр. він провів на передовій. Там він пише вірші й невеликі драматичні сцени. Його вірші навіть друкувалися в армійській газеті. Мало хто про це знає, але першими акторами, які розігрували одноактні п'єси Куліша, були солдати, що служили разом з ним. Перша світова війна відбилася на Кулішеві пораненням, контузєю та посиленням критичних настроїв. У березні 1917 року молодий офіцер робить вибір, що надовго визначив його соціальні й життєві шляхи. Він одним з перших серед офіцерів полку перейшов на бік революційного табору.

По війні Микола Куліш редагував районну газету в Олешках, завідував повітовим відділом народної освіти. Після переїзду 1922 року до Одеси працював інспектором у губнаросвіті, допомагав організувати школи і дитячі будинки. За новою методикою він створює першу українську абетку і букварик, пробує свої сили в жанрі оповідання для дітей.

У голодні 1921-1922 роки Микола Гурович доклав неймовірних зусиль, щоб урятувати багатьох школярів від смерті й зберегти від закриття чимало невеликих шкіл. Свої враження від цих років драматург відтворив у циклі документально-психологічних нарисів «По весям і селам» (1923р., російською мовою), де розповів про голод у Таврії та силу людського духу, що протистояла наступу «жовтого князя», про складні й драматичні проблеми тогочасної сільської школи на Півдні України.

Перебування в Одесі внесло у літературний розвиток М.Куліша нові якості та нюанси. Він стає членом письменницької спілки “Гарт”, відвідує засідання її художньо-літературної студії, стежить за мистецькою динамікою в Україні, захоплюється естетичними ідеями літературного угруповання М.Хвильового “Урбіно”. Саме в Одесі, незважаючи на величезну зайнятість, Куліш закінчує п'єсу “97” і з маловідомого літератора стає знаменитим драматургом. Прем'єра відбулася в 1924 році і мала тріумфальний успіх на сцені театру ім. І. Франка (Харків), а згодом – й інших театрів; набула значної популярності за кордоном: 1925 року постановку здійснено

в Нью-Йорку та інших містах США. Про автора одразу заговорили в пресі провідні критики і мистецтвознавці. То був реалізм нової проби, неприкрашена правда страшної доби – аж до замовчуваного десятиліттями нелюдського голоду в Україні (1921-1922), фактів безвихідного самосуду, спричиненого трагедією. Село, змальоване Кулішем, розколоте на два табори, як і вся Україна тих часів, де кожен до кінця боронив свою правду.

На становлення Миколи Куліша як українського драматурга суттєво вплинули переїзд у 1925 році до Харкова, де зібрався весь квіт української культури, а також дружба з Миколою Хвильовим і Лесем Курбасом. Письменник активно працював, експериментував у всіх жанрах драматичного мистецтва: з-під його пера вийшли комедія-фарс «Хулій Хурина», побутова комедія «Отак загинув Гуска», «філологічний водевіль» «Мина Мазайло», психологічна мелодрама «Зона». Куліш стає однією з центральних постатей літературно-художнього процесу в Україні й провідним українським драматургом 1920-х – початку 1930-х років. П'єси майстра ставилися театрами різних стилів та уподобань. Навколо його творів спалахували дискусії – завзяті, емоційні, різкі. Його персонажі виходили за межі суто літературних образів і осмислювалися сучасниками як символи доби українського Ренесансу.

Письменники, групуючись навколо М. Куліша, поцінювали в ньому самобутність думки, свіжість погляду на навколишні процеси, уміння відстоювати власні переконання, визнавали в ньому одного з найталановитіших, найяскравіших українських майстрів слова. Миколу Гуровича обрали другим президентом письменницької спілки ВАПЛІТЕ - чи не найпотужнішої літературної організації в Європі 1920-х років.

У березні 1929 року на театральному обрії з'явилася п'єса «Народний Малахій», яка й сьогодні іноді звучить пророче. Визначена письменником як трагедійна драма, вона відзначалась художньою новизною, наближаючись розв'язанням головної ідеї до жанру трагікомедії. Куліш продовжив одну з тем світової драматургії – неопророка-людини, місія якого – змінити світ, зруйнувати стару

модель життя й витворити нову. П'єса була непростотою для сприйняття. Вульгарно-соціологічна критика, намагаючись з'ясувати, наскільки тотожними були ідейні позиції М. Куліша з його героями, почала звинувачувати його в націоналізмі та пропаганді лівацько-троцькістських теорій, а твір оголосила пасквілем на радянську дійсність. Саме з цієї п'єси, поставленої на сцені «Березоля», і почалися цькування Лєся Курбаса і Миколи Куліша.

Осібнo у творчості драматурга стоїть п'єса «Патетична соната» (1929) – своєрідна спроба сплаву слова з рухом і музикою, здійснена на основі принципів експресіоністичної драми, що є справді винятковим явищем в історії українського театру. Її тема – змалювання подій, які мали місце в Україні після Лютневої революції 1917 року та в період громадянської війни, висвітлення ролі інтелігенції на першому етапі революції. Цей твір – суворий присуд життю серед руйнації та крові – стверджує: немає в світі ідей, за які можна було б заплатити людським життям.

Останнім драматичним твором митця, який побачили глядачі за його життя, стала соціальна драма «Маклена Граса» (1933), присвячена важкій долі трудящих у буржуазній Польщі.

За 10 років праці Куліш написав 14 п'єс – всі вони були по черзі заборонені: в 1956-1957 роках з них “реабілітовано” в СРСР дві найраніші – “97” (1924) і “Комуна в степах” (1925). Близько половини всіх театральних шедеврів Куліша досі вважаються загубленими.

Зараз очевидно, що майже вся драматургічна спадщина Куліша входить до національної літературної класики, а п'єси «Народний Малахій», «Патетична соната», «Маклена Граса» є частиною європейської світової мистецької скарбниці. Художньо довершені, гостроконфліктні твори М. Куліша здобули визнання їх автору не лише в Україні, а й далеко за її межами. Вони перекладалися російською, англійською, німецькою мовами, йшли на сценах в театрах багатьох міст Європи.

Але висока оцінка творчості драматурга робила його для тоталітарної системи небезпечним. На межі 1920-1930-х років для М. Куліша настають важкі, трагічні часи. Його ім'я роблять символом

негативних тенденцій в українській літературі, критикують за скептичне тлумачення сучасності, закидають, що його п'єси, сповнені ідеологічних вад, зводять наклеп на радянську дійсність. Нові твори драматурга викликають лише гострі, недобррозичливі рецензії та відгуки. Після прем'єри драми «Маклена Граса» й цілковитого несприйняття вистави офіційною критикою, драматург різко й відверто формулює висновок: «Я розумію це так, що взято курс на знищення мене як художника».

Внутрішня драма Миколи Куліша позначилася й на посиленні його критичних, опозиційних настроїв. У цей період він гостро відчуває невідповідність офіційної ідеології, яка стверджувала й популяризувала тезу «подальшого розквіту України», реальному стану українського життя.

Проти драматурга почалася цілеспрямована ідеологічна кампанія, його нещадно критикували за відхід з «революційних позицій» на «ворожі засади». Це призвело до того, що на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934) відбулося офіційне закріплення за Миколою Кулішем статусу буржуазного націоналіста з подальшим виключенням з лав комуністичної партії за написання «антипартійних націоналістичних п'єс». 8 грудня 1935 р. під час похорону найближчого друга — І. Дніпровського — його було заарештовано просто на вулиці. Драматурга звинуватили в участі в «контрреволюційній боротьбистській організації», яка нібито ставила собі за мету повалити радянську владу в Україні. На закритому судовому слуханні 27—28 березня 1935 р. велику групу «націоналістів», серед яких був і М. Куліш, засудили до 10 років спецтаборів. Під час відбуття покарання М. Куліш як «особливо небезпечний злочинець» утримувався в спецізоляторі. Із архівних документів відомо, що в жовтні 1937 р. видатний драматург був засуджений до розстрілу. Вирок було виконано 3 листопада 1937 р. на Соловках у лісі під Сандармохом (Карелія). Того ж дня разом з ним загинули Микола Зеров, Лесь Курбас, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Сергій Пилипенко та інші. Так відзначалась у червоній імперії 20-та річниця

кривавого Жовтня. Серед сотень українських митців більшовицька каральна машина знищила одного з найталановитіших світових драматургів ХХ сторіччя .

4 серпня 1956 року Військовою колегією Верховного Суду СРСР Миколу Гуровича Куліша реабілітовано посмертно за відсутністю складу злочину.

За одинадцять років безперервної письменницької діяльності (1923-1934) драматург створив майже півтора десятки п'єс. Якщо говорити про відтворення трагедійного аспекту життя українського народу, Микола Куліш належить до найбільших духовних величин України. Його поява в українській культурі як драматурга – феноменальне явище, яке, з одного боку, відбиває загальні закономірності розвитку драматургії 1920-1930 років, з іншого – показує, що геніальний митець непідвладний ніяким руйнівним силам і завжди залишається національним письменником. Микола Куліш став найвидатнішим українським драматургом ХХ ст. – виразником національного духу, скрупульозним спостерігачем складного і трагічного життя свого народу, яскраво відобразивши його у своїй творчості. Творча особистість автора піднялася над багатьма сучасниками, дар провидця дав йому змогу передбачливо помітити тенденцію розвитку українського національного характеру в умовах тоталітаризму. І, напевно, сам драматург ніколи не усвідомлював своєї особливої ролі – він вважав себе радянським письменником нової пролетарської літератури, принципи якої послідовно відстоював. Але зі своєю самобутністю, оригінальністю, незалежністю думки і глибиною відтворення болючих національних проблем він ніяк не міг утиснутися в цей штучний і надуманий конгломерат – соціалістичний реалізм, через що і зазнав жорстоких переслідувань, а творчий шлях обірвався у розквіті сил. Однак попри всі суперечності та складності власної долі Миколі Кулішу вдалося залишитися самим собою – зберегти особистість, котра яскраво відбилася на його самобутній творчості. Куліш-драматург жив категоріями майбутнього художнього часу. А це – привілей митців світового рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко О. М. Українська мова та література: довідник/ О. М. Авраменко, М. Б. Блажко. – К.: Грамота, 2016. – 560 с.
2. Голобородько Я. Ю. Портретогографія духу (Життєві і мистецькі колізії Миколи Куліша): довідник/ Я. Ю. Голобородько. – Херсон, 2008. – 348 с.
3. Драматургія М. Куліша: основні теми, ідеї // Українська література. // <https://lektsii.org/6-42182.html>
4. Куліш А. С. Спогади про Миколу Куліша/ А. С. Куліш.// Куліш М. Г. Твори. – К.: Дніпро, 1990. – С. 693 – 713.
5. Шаров І. Ф. 100 видатних імен України : навч. посіб. / І. Ф. Шаров. – К. : АртЕк, 2004. - 504 с. : іл.
6. Юренко О. С. Про Миколу Куліша/О. С. Юренко. // Забуттю не підлягає: Нариси, спогади, оповідання. – Херсон, 1994. – С. 121 - 143.

Тетяна Єщенко,
кандидатка філологічних наук, доцентка,
завідувачка кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

КАТЕГОРІЯ ДІАЛОГІЙНОСТІ В ТЕКСТАХ-НАРОДНИХ ОПОВІДАННЯХ ПРО ГОЛОДОМОР

Постановка проблеми. За своїм еством людська природа, організація мислення є діалогійними. Дослідники А. Баторі, В. Бак та ін. ведуть мову про те, що існує кілька взаємодоповнювальних гіпотез походження діалогійностей онтогенезі людини: 1) соціальна взаємодія як основа для розвитку і функціонування людини; 2) використання символів і здатність витворювати смисл (інтерпретація); 3) здатність презентувати у свідомості зовнішній світ у всій його складності» [1, с. 12 - 13]. Інший дослідник, А. Науменко, визначаючи текст як висловлювання, також вказує на його діалогіynu сутність, тобто спрямованість не лише на адресата (прагматика висловлювання), а й на очікуванні відповіді від адресата (неважливо: безпосередньо або у вигляді правильно сприйнятого змісту висловлювання). Такий «діалогійний», або комунікативний підхід до мовлення став визначальним для когнітивного мовознавства другої половини ХХ століття. Сучасне мовознавство студіює текст як комунікативний акт між автором і реципієнтом (Адресант-Текст-Адресат), розглядаючи його як посередника і водночас як кінцеву реалізацію (результат, витворення) мовної комунікації. У цьому разі вербальний витвір містить у собі згорнуту систему усіх ланок вказаного акту: мету (інформацію прагматичних зв'язків з погляду суб'єкта), адресата (об'єкта, призначення, комунікативної мети), які в процесі текстотворення виконують роль облігаторних чинників, формуючи основні параметри словесного цілого. Отже, на часі лінгвістичної науки ХХІ століття - комунікативна сутність тексту, яка виражається в тому, що його структура, семантика і прагматика (форма, зміст і функції) підпорядковані утіленню авторської інтенції та її експлікації. Отже, діалогійність постає фундаментальною категорією текстової кому-

нікативної діяльності мовців, відображає суть людського мислення та свідомості і є основним структурним принципом комунікації як такої, що забезпечує її цілісність, адже будь-яке висловлювання постає своєрідною ланкою у комунікативному ланцюгові, що за своєю суттю є діалогічним. Описувана вище категорія виводить текст на не лінійне його осягнення як гомогенного утворення, а передбачає новітнє розуміння словесного цілого як відкритої системи, репрезентуючи його гетерогенні вияви. Адресант і адресат як ключові компоненти єдиної моделі комунікації, що беруть участь у витворенні і сприйманні тексту, не тільки діалектично пов'язуються, а й перехрещуються у функціональному і комунікативному планах. Тобто, діалогічність як категорія взаємозв'язку адресанта і адресата є текстовою діяльністю, яка впливає на асоціативне розгортання словесного цілого, утворення текстових асоціативно-смыслових полів. Водночас діалогічність може розгортатися не тільки між учасниками текстової комунікації, а й між текстами й самим універсумом української національної культури. Ідея нелінійної моделі комунікації належить М. М. Бахтіну, котрий вважав, що необхідною ознакою будь-якого висловлювання є його зверненість, адресованість, тобто без слухача немає і мовця, без адресата немає й адресанта, будь-яке висловлювання набуває смисл тільки в контексті, у конкретний час і в конкретному місці. Ідею вченого було підтримано зарубіжними науковцями (В. Бак, А. Баторі, Р.Барт, Ж.Дерріда, У.Еко, В.Ізер) й продовжено в дослідженнях комунікативної природи тексту (Ф.Бацевич, І.Колегаєва, В.Кухаренко, О. Назаренко, А. Науменко, Т.Радзієвська, М. Феллер).

Концептуальний характер текстової категорії діалогічності визначив необхідність її різноаспектної наукової кваліфікації: текст-адресатність (Н.Арутюнова, О.Воробйова, Т.Губарева, М. Скаб), адресантність (Н.Валгіна, Т. Єщенко, І. Колегаєва, З.Тураєва), засоби репрезентації діалогічності (В. Шабуніна), інтертекстуальність (Г.Денисова, Т. Литвиненко, О. Переломова, Н.Фатєєва).

Мета розвідки: описати мовні засоби вираження текстової категорії діалогічності у народних оповідях про Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. (на прикладі Запорізької області).

Результати дослідження. Діалогічність визначаємо як категорійну ознаку тексту і розрізняємо суб'єктно-текстову (внутрішньотекстову) і міжтекстову (зовнішню) діалогічність. Перша пов'язана із чинниками адресанта і адресата, визначає необхідність реконструкції особливостей взаємодії комунікантів у тексті і через текст народного оповідання. Друга стосується взаємодії і збігається з поняттям інтертекстуальності, виражається в тексті за допомогою цитат, аллюзій, прецедентних феноменів. Виокремлення зазначених різновидів діалогічності тексту уможливило ідентифікацію різнорівневих засобів її реалізації, що дає підстави отримати комплексне уявлення про специфіку інтерактивної взаємодії між адресантом й адресатом тексту [9, с. 6]. Аналіз словесних цілих засвідчив, що у народних оповіданнях про Голодомор виокремлюються такі лінгвальні засоби вираження діалогічності:

1. Синтаксичні: а) цитаті: «Дідусь казав йому: «Йди, Якове, у колхоз, бо підеш у Сибір». Його забрали у Сибір, він не повернувся, там і помер» [10, с. 868]; «Робітники запитали: «Хто ти є така та як сюди потрапила?» Жінка сказала: «Я із села Жеребець, яке від сільця за 30 кілометрів. Мій чоловік і двоє дітей померли з голоду, а я покинула хату, в якій нічого не залишилося, прийшла сюди рятувати життя від голодної смерті» [10, с. 817]; б) непряма мова: «Петро Марченко із Заріччя розповідає, що земля в нашій селі така багата, щов чорноземі й ховали померлих від голоду, бо недокопувалися до глини» [10, с. 876]; в) питально-відповідні комплекси: «*Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-1933 роках? - Так. Які, на Вашу думку, могли бути причини голодомору: неврожай, засуха, податки чи забирала врожай влада? - Все забирала влада. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив? - Звичайні люди, яких присилала влада*» [10, с. 836]; г) заперечні конструкції: «Отак легендарна Хортиця приймала в свою землю не воїнів-скіфів, не синів хороброго Запорізького лицарства, що полягли від турецького ятагана. Ні. Це були правнуки, що полягли покійно голодною смертю 1933 року» [10, с. 816]; д) вставні та вставлені конструкції, які містять оцінку автора про висловлене в базовому реченні: «Україн-

ські села були на межі голоду (штучно організованого!), а комуністична влада не хотіла відповідати за свою антиукраїнську, шкідницьку діяльність» [10, с. 821]; вставні одиниці, які функціонують з метою вираження емоційної оцінки повідомленого (на жаль, на горе): «На горе, це було якесь страхіття, люди божеволіли, їли своїх дітей» [10, с. 837]; «На жаль, кісток їхніх вже ніхто не збере, бо їй могили їхні братські в багатьох місцях попереорювали, щоб і сліду не було. Але пам'ять людську не переореш, не заборониш, і не вб'єш» [10, с. 880]; ж) окличні конструкції: «Через тиждень - нова вимога: «Пиши заяву про добровільний вступ до колгоспу!» [10, с. 824; з) звертання, спрямовані на вираження суб'єктивно-оцінного ставлення до особи співрозмовника: «Жінка була вся опухла від голоду. З її уст я почула слова: «Люди добрі, покажіть мені кусочок, хоч малесеньку крихітку хліба і я не помру, я виживу». Всі присутні гірко плакали. Хліба не було не тільки у них, а певне і у всьому селі...» [10, с. 842]; «Вони плакали, молили: «Мама, мамо, вернися...» Але підійшов якийсь чоловік і вдарив трирічного братика батогом, потім – шестирічну сестру. Сердешині, аж попадали від болю. Янобігла і забрала їх додому. Ми залишились самі» [10, с. 831]; и) спонукальні синтаксичні конструкції, наприклад: «Врятуй своїх дітей!» [10, с. 833]; і) питальні речення: «Чому ж так жорстоко ставиться людина до себе, до свого минулого? Але ж не всі. Та хіба ж дозволять таку наругу французи, німці чи ті ж чехи? І приходиться відповідь. Голод, репресії. Постійне переслідування національної свідомості. Винищення минулого народу, національної культури і мови привело народ до безпам'ятства, бездуховності, жорстокості» [10, с. 816]; й) діалогійні одиниці, характерні для жанру опитування, де поєднано різні мовні засоби вираження діалогійності: «Вас здивували мої ноги. Я є пухлий від недоїдання. А Ви знаєте, хто я є? Я – червоний партизан. Про це свідчить ось мій квиток. Він показав мені квиток. Далі продовжив: – Квиток – це ще не все. Відкрив полу жакета, де було приколено орден Червоного прапора. – Це я показав Вам тому, що Вас здивували мої ноги. Тепер Ви знаєте, хто я є. – А за що ж Ви тоді воювали, що Ви тепер пухлий? – Ми воювали за

волю народу і демократію, аленас обдурили. Чому я пухлий? Від недоїдання. Визнаєте, що тепер багато дітей через недоїдання ходять до школи, а я своїм дітям відділяю частину моєї пайки хліба й даю, щоб вони невідставали від інших дітей. Отож я недоїдаю і через те у мене ноги пухлі. Я запитав його:– З якого Ви є села? Він відповів:– Ви знаєте Малу Білозірку? *Бо є й Велика Білозерка. То оце ми троє з Малої Білозірки, – показав на двох дівчат. – Те село було заможне, а щоб Ви тепер тудизаглянули, що з ним сталось. Приходять людизвідтіля і кажуть, що майже половина села вже-вимерла з голоду»* [10, с. 818].

2. Морфологічні: а) займенниково-дієслівні форми 1-ї особи одн. і мн.: *«Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-1933 роках?»* Так, я пам'ятаю. *Мені в той час було чотирнадцять-п'ятнадцять років»* [10, с. 869]; *«Я звинувачую в голодоморі тодішню владу. Зрайону приходили накази, щоб «виконавці», якими були окремі жителі нашого села, забирали в людей всю їжу, яка зоставалася в людей. Вони ходили без зброї, і приходили декілька раз, вони забирали навіть худобу, деякі навіть забирали оцяг в якому потім через деякий час ходили»* [10, с. 875]; б) видільні частки, що акцентують увагу на окремих фрагментах тверджень (саме, лише): *«Дехто протестує, дехто невдоволений з приводу самецих «набридливих» (за їх висловом) розмов. Це, на мою думку, ті люди, яких не торкнулося лихо, які не уявляють, що таке голод, люди зсліпою і глухою душею»* [10, с. 882]; в) модальні слова (*очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається*): *«Очевидно, що люди були доведені до крайнощів і гинули цілими родинами разом з дітьми, старими батьками, Я особисто знаю, що в селі посусідству померли Дуля Василь та Дуня, Стряпші, Мережевські»* [10, с. 893].

3. Лексичні оціночні лексеми, що оцінюють: чужі смислові позиції (переконливо показати, неспроможне твердження); самі досліджені факти (неймовірна подія, дивовижне явище), лексика, що позначає смислові позиції (погляд, розуміння, думка, доведення). Типовими виразниками такої оцінки є: *«Мені це не сподобалося...»*; *«Я хвилювалася, що...»*; *«Це був для мене шок»*; *«Мені болісно було*

дивитися на померлих, яких було з кожним днем все більше. Страшно було дізнаватись, коли за крайчик хліба чи колоски люди йшли на крайнощі» [10, с. 816]. Позиція адресанта може виражатися через предикати відповідної семантики (вважаю, переконаний, здається, подобається, не подобається, ціную, не схвалюю, люблю, зневажаю, ненавиджу, поважаю, обожаю, радію з чогось): «Сумую з того, що в далеких капіталістичних країнах люди збирали продукти, щоб допомогти вижити нашим людям, і боляче стає, що соціалістична система творила таке жахіття над своїми людьми. Відомо, що з півдороги в 1933-му більшовики завертали іноземну допомогу. А по селах лютували активісти жорстокої справи обезхліблення селян, доводячи їх до смерті» [10, с. 876].

В цілому ж маркеридіалогійності у народних оповіданнях про Голодомор можна розділити на дві групи: 1) ті, що безпосередньо актуалізують діалогійність, або його імітують (реплікування); 2) маркери, спрямовані на активізацію уваги адресата, розставляють акценти там, де це сприяє підкресленню логічному експресивному передаванню смислових позицій комунікантів (репрезентують діалогійність не самостійно, а в комплексі з групою 1).

Категорія діалогійності в текстах народних оповідань про Голодомори в Україні 1932 – 1933 рр. (на прикладі Запорізької області) реалізована також на міжтекстовому рівні за допомогою категорій інтертекстуальності та прецедентності. Чітко простежується діалог текстів з певною епохою (сталінщина, радянські часи, роки голодомору, доба комунізму), прецедентними іменами (Сталін). Зазвичай таку інформацію подано з негативними конотаціями, вкрапленнями росіянізмів як чужорідних одиниць, адже так званий «радянський тоталітарний дискурс» був сформований на основі саме російської мови, пор.: «Усім, хто жив під советською владою в Україні, відомо, що в 1932-33 роках Кремлем був заподіяний в Україні великий голод. Наприкінці 1932 і на початку 1933 років почали з'являтися в Запоріжжі обірвані, худі та пухлі люди - українські селяни різного віку» [10, с. 817]. Період 1932 – 1933 років в оповідачів зазвичай окреслено з болем, вдаючись до образних висловів: «час зламаного життя», «роки

скорботи», «роки голодної туги», «час бід знаком біди», «гіркий час», «час страти голодом», «час темряви», «час української ночі», «друга війна», «час, коли жити було заборонено», «криваві роки», пор.: «Її старша сестра застала роки Голодомору вже дорослою, мабуть не бажаючи згадувати ті дні, зі сльозами на очах промовила: «Час зламаного життя...», *і пішла до хати*» [10, с. 838]; «А для країни «33» – це криваве клеймо» [10, с.841]; «Моя бабуся називала Голодомор другою війною, *але війною людей, які боролися за життя*» [10, с. 960]. Окрім цього, датування може бути в аналізованих текстах не лише пряме, а й опосередковане, коли мовці згадують історичних осіб (Йосип Сталін), певну місцевість (село, Україна), назви тогочасних страв (затірка (затируха), колзяники (коржі з домішкою кользи), плесканчики, коржики з тирси, круп'яний приварок, ліпеники, мамалига, малай, млинці з домішкою жому, трав'яники, щавляники), слова й усталені вислови, що маркують хронотоп, і притаманні для цієї доби: «чорна дошка», «закон про три колоски», «об'їздки», «буксирники», *комнезамівці*, «куркулі», *активісти*, *комсомольці*, *комуністи*, «стукачі», *кулаки*, *підкулачники*, «чорні ворони» (спеціальні машини, які збирали померлих від голоду) тощо. Наприклад: «Тільки тепер узнали, що то був штучний голод, умисно зроблений, щоб селянин став на коліна, щоб дужче дякував «дорогому батькові і вчителю», «сизокрилому орлові» Сталіну за щастя жити під сонцем...» [10, с. 879]; «Так уже була відпрацьована ота кривава система, що своєю смертю люди не могли відкупити «свої провини» перед вождем народів» - Сталіним» [10, с. 812]. Вказані опосередковані вербальні одиниці не лише викликають асоціації з певними історичними фактами, датами, а й викликають емоційні відгуки, засудження, не схвалення. Прагматичний складник значення темпоральних одиниць набуває питомої ваги у ситуаціях, що відрізняються від еталонних та потребують наявності в адресата культурно зумовленого знання для правильного розуміння значення відповідної лексичної одиниці. Адже соціально-історичний час є категорією суб'єктивною, але водночас історичною, тобто змінною у суспільному розвитку людства. За характером зображення хронотопного світосприймання можна вивчати епохи.

Висновки. Категорія діалогічності в текстах народних оповідань про Голодомори в Україні 1932 – 1933 рр. (на прикладі Запорізької області) реалізована як суб'єктно-текстова і міжтекстова. Перший тип представлений актуалізацією чинників адресата і адресанта, а другий – категорій інтертекстуальності та прецедентності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батори А. Диалогическая самость: исследование и применение [текст] / А. Батори, В. Бак, П. Олеш, М. Пучальська-Василь // Реконструкция субъективной реальности. Психология и лингвистика / пер. с англ. – Х.: Изд-во «Гуманитарный центр» (О. В. Свинченко), 2010. С. 11 - 29.
2. Єщенко Т. А. Категорія оцінки в текстах-народних оповіданнях про Голодомор (на прикладі Запорізької області) / Т. А. Єщенко // Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму). Львів: Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2019. С. 52 - 59.
3. Єщенко Т. А. Діалогічний зв'язок текстів Василя Стуса із семіотичним універсамом української культури (на прикладі діалектної лексики) [текст] Художнє слово Василя Стуса в контексті української та світової літератури : матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої вшануванню пам'яті письменника, літературознавця, мислителя і громадянина (Донецьк, 24 квітня 2013 р.). – Донецьк-Вінниця: ДонНУ, 2015. – С. 341 – 355.
4. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. пос.] / Т. А. Єщенко. Київ: Академвидав, 2009. 297 с.
5. Короткова Л. В. Англомовна креативна картина світу у дискурсивно-комунікативному висвітленні: [монографія] / Л. В. Короткова. – Херсон: Грінв Д.С., 2015. 342 с.
6. Маслова А. Ю. Введение в прагмалингвистику [текст] / А. Ю. Маслова: учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2007. 152 с.
7. Назаренко О. М. Реалізація категорії діалогічності в сучасному українському газетному тексті [текст] : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2012. 20 с.
8. Назаренко О.М. Текстова категорія діалогічності [текст] / О.М. Назаренко // Актуальні проблеми металінгвістики : збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. – Черкаси: Ант, 2011. – С. 262 – 263.
9. Науменко А. М. Філологічний аналіз тексту (основи лінгвопоетики) [текст] / А. М. Науменко. – Вінниця: Нова книга, 2005. 416 с.
10. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / наук. ред. проф. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Дике поле, 2008. 1080 с.

РЕПРЕСОВАНЕ МАТЕРИНСТВО

Материнство – це, мабуть, одна із найвищих соціальних ролей жінки. Його святість, його суть – це матерія самої любові. У своїй основі материнство є не лише субстанцією сімейного виховання, але і людського існування загалом. Знецінення материнства руйнує усі можливості та необхідності гармонії людських стосунків, знищує майбутнє цілої нації.

Саме це і зробила радянська тоталітарна машина, монстр, який руйнував будь-що святе та духовне. Цей кровожерливий ненаситний убивця не зупинився на моральному та фізичному знищенні історії, культури, духовності. Жорстокий тиран зазіхнув на чи не найсвятіше – материнство.

Знищення материнства почалося ще у часи Голодомору, коли зневірені та у відчаї жінки відмовлялися від своїх дітей, залишали їх під дверима міських притулків, щоб дати хоч якийсь шанс на виживання. І не можливо уявити морально-психологічного стану жінки, яка відмовляється від найдорожчого, того, що є сенсом усього життя. Адже справді, для жінки немає нічого важливішого, ніж її дитя. «Просто любити когось – це ще мало. Треба любити людину більше, ніж себе самого. Мати любить своїх дітей більше, ніж себе.»[5] І, втрачаючи дітей, мати також втрачає себе. Це більше не жінка-любов, не жінка-берегиня, не жінка-основа нації. Залишаючи дітей, щоб їх забрали у притулок, мати розуміла, що шанси вижити є мінімальними, але це були відчайдушні кроки жінок заради спасіння найсвятішого. Сотні дітей так і гинули на вулицях, забуті, покинуті, непотрібні. Ще сотні гинули у тих же притулках, усім байдужі настільки, що могли бути поховані одразу, як лише обезсилили. „Баба Тетяна розказує за свою сестричку, що, каже, забрали її в інтернат, так вона із голоду ще не вмерла, а її, каже, похоронили, вкинули живйом. Ой Боже! Вона й досі жива, та баба, а в неї сестру живу поховали”[2]. „*Матері, щоб*

не пухли діти з голоду, вивозили їх з дому і там на станції коло дитбудинку залишали їх. Казали, що йдуть купити їсти, а самі плачучи залишали своїх дітей. Через деякий час приходили дізнаватися, чи є їхня дитина в дитбудинку, але не всі зустрічали їх там”[4]; “Сестра хворіла і померла, а четверо її дітей залишилися в нас. Їсти вже було нічого, то мати відвезла їх до притуку в місто Прилуки, за 30 км від нашого села. А коли через деякий час ми прийшли їх провідати, принесли гостинці, то дізналися, що наймолодший помер, двох дівчаток відіслали кудись в інше місце, залишився лише старший Сергій”[3].

Тисячі матерів, самі вмираючи, останню їжу віддавали, щоб могли вижити їхнє дитя: „А мати не хотіла їсти, все казала „Дитині краще дай!”; „Бувало, батьки – само вмирає, а дитині шо-небудь, шось оставить, підсуне”[6, 13]. Хоча найчастіше така жертва не давала результатів і не вберігала від смерті малюків, адже дітям не вистачало тієї їжі, щоб задовольнити хоч мінімальні потреби організму. Такі трагедії назавжди залишалися у спогадах матерів роз’ятреними ранами: „У нас тоді було вже двоє діток – мала Катруся та немовлятко Наталочка... Від того, що не було чого їсти, у мене пропало молоко... Працювали каторжно з ранку до вечора... У хаті було холодно, бо не було без нас кому протопити... Я жувала той глевкий хліб, робила з нього куклу і сунула в малесенький ротик немовлятка – і воно починало смоктати. Спершу воно смоктало його, а з кожним днем дитя слабшало, тільки страшенно стогнало, як старе. Серце розривалося від цього, а порятувати дитину я нічим не могла. І зараз, через стільки років, я не можу забути того стогону...”[6,16].

Страшною трагедією став Голодомор для українських матерів. Часто жінки були змушені прирікати на смерть одних діточок, щоб врятувати інших. „У мого брата умерло дитячко. Коли воно народилося, вона (невістка) нам принесла його, то ми хліба нажуєм і давали йому, але потім воно вмерло, те дитячко. А у другій невістки теж було дитячко, то вона спочатку давала груди тому (першому) дитячку, а потім сказала: „Моє дитя буде голодувать, а я буду чуже годувать?” Та й не дала більше груди. То те дитячко і вмерло”[1].

Монстр радянського тоталітаризму часто знищував у жінках почуття материнства, людяності, гуманості. Траплялися випадки, коли матері рятували своє життя, нехтуючи життям власних дітей: *„Я була в яслях, діток гляділа, кормила. Прийде мати рідна одвідать, як я чуть одвернулася – мати ухватила хліб і побігла. Плаче дитина: „Мамка хліб украла!”* [2]. *„Один чоловік пішов на Донбас, а жінку з дитинкою бросив дома. А дитинка така... мабуть було два годи. І жінка бросила ту дитинку дома та й поїхала до чоловіка. А той хлопчик – я його й зараз у глаза бачу, як він ішов до нас у красних штаниках... І бідненьке там на Бугаївку десь зайшло лягло і вмерло. Ой!..”* [2,33]. Також непоодинокими були і прояви канібалізму, зокрема поїдання своїх же дітей чи принесенням в жертву однієї дитини для порятунку інших. Як жилося потім цим жінкам? Ким вони стали? Радянська система перетворила їх на дітовбивць з пожиттєвим прокляттям.

Проте слід зазначити, що в умовах дегуманізованого голодом та відчаєм суспільства, котре значною мірою перейшло на інстинкт виживання і самозбереження, у час морального розпаду і руйнування соціальних норм, деякі жінки все ж змогли зберегти гуманність. Чимало з них навіть на межі смерті не переставали підтримувати інших, ділилися останньою їжею, усиновлювали дітей з голодних чи осиротілих родин. Таким чином тисячі життів було врятовано, і то був неймовірний вияв гуманізму.

Репресії материнства продовжувалися і після Голодомору. Пекельна машина радянської ненависті не зупиняла своєї роботи. Тисячі жінок та дітей було знищено у таборах, вони гинули при пологах у тюремних камерах. Комуністична каральна система нікого не жаліла. Репресовані, вивезені, діти рятували свої життя, харчуючись травою та знайденою гнилою їжею. І все це на очах безпорадних матерів. Комуś «пощастило», і їхніх діток забирали у спецтабори чи інтернати, де з них знущалися, яко з дітей «ворогів народу». До інших доля була менш прихильною і їхні дітки гинули від голоду та холоду при вивезенні в Сибір, на Колиму – у вагонах поїздів, звідки їх просто викидали не зупиняючись. Ще інших було

вбито у матерів на руках, за дрібний непослух, а часто потім і саму матір вбито. Тисячі дітей не повернулися із заслання, тисячі так і не побачили більше своїх матерів.

Тоталітарний монстр радянського режиму репресіями знищив українське материнство і зламав мільйони життів. Проте мільйони і вижили, ставши відлунням того болю і тієї трагедії, яка ще довго житиме і болітиме у душах українців, яка щоденно породжуватиме оуд і ненависть до радянської кровожерливої системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В. К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. Київ: Стилос, 2007. – С. 155-156.
2. Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Луганськ: Промдрук, 2008. – С. 33, 234-235.
3. Голодний хліб (Голод 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в контексті історії репресій) Овідіопольський район: наук.-док. вид. / авт.-уклад. С.С.Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса: СМІЛ, 2008. - С. 197.
4. Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині / упоряд. С.К. Шур. Вінниця: Книга-Вега, 2008. – С. 27.
5. Паїсій Святогорець, преп. Слова. Сімейне життя. Т. 4. // пер. ред-ія журналу «Премудрість Божа Софія». – В 6 тт. – Стрий, 2009. – 328 с.
6. Святина і голодомор : док. і матеріали з наук. арх. Шевченк. нац. заповідника / упоряд. О. Білокінь; фоторепрод. І.Ф. Синячкокого. — Канів : [б.в.]; Л. : ПП Сорока Т.Б., 2003.

*Наталія Ішук,
старший викладач кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького*

НАСЛІДКИ ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Впродовж століть на всіх етнічних землях історична доля України склалася так, що мова її народу зазнавала заборон та переслідувань. Це, певною мірою, гальмувало її розвиток, не допускало до використання у суспільному житті, в галузях науки, в т.ч. в медицині.

У перші десятиліття ХХ ст. активізувався процес українського медичного термінотворення з надіями на національно-державне відродження і навіть пізніше під російсько-більшовицькою окупацією до початку 30-х років. З 1917 до 1927 рр. було видано 7 словників (П. Адаменко, О. Курило, М. Галин, Ф. Цешківський, Є. Лукасевич, О. Корчак-Чепурківський, В. Кисільов)[3].

З початку 30-х років ХХ століття і до кінця 80-х років ХХ століття тривав русифікаційний період, пов'язаний із широкомасштабною компанією боротьби з «українським націоналізмом» на мовному фронті.

У 1930 році після сфабрикованого процесу «Спілки визволення України», жертвами якого стали провідні діячі української культури, в тому числі академік С. Єфремов, керівник Інституту української наукової мови Г. Холодний, шість учених-медиків, було розформовано Інститут української народної мови. Були припинені наукові дискусії, без яких не розвивається жодна наука, а натомість почали з'являтися статті, що звучали як судові вирoki: «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті», «Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному ґрунті» (1933 р.), що стало підставою для ідеологічної перевірки мовознавства, відповідно до «Резолюції Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології»(1934 р.). Замість заборонених термінологічних словників у 30-х роках було видано п'ять

медичних термінологічних бюлетенів, які вилучили з ужитку 14,5 тисяч українських термінів і замінили їх термінами, нашвидкуруч створеними на зразок російських. Першим з них був «Медичний термінологічний бюлетень» (1934 р.), який фактично став списком репресованих термінів. Цими бюлетенями було вилучено близько половини рекомендованих українських термінів, а натомість «запропоновано» кальковані з російської або міжнародні в російській транскрипції, які не відповідали внутрішній структурі української літературної мови. Кожен бюлетень виходив під гаслом «проти націоналізму в математичній, фізичній та медичній термінології». Крім «Медичного термінологічного бюлетеня» (1934), видано два словники. У передмові до словника І. Кириченка і співавт. (1936) уже вказано на «націоналістичне шкідництво», допущене в словнику В. Крамаровського і співавт. (1931).

У період з 1933 до 1935 років вийшла ціла низка публікацій проти українських науковців, яких звинувачували у націоналізмі. Було створено список термінів, які вважалися націоналістичними та підлягали вилученню з фахової термінології.

Початком знищення досягнень українських лінгвістів стала брошура А. Хвилі «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті» у 1935 році.

У 40-х роках з'явився один тримовний (латинсько-українсько-російський) медичний словник. У період «зближення» мов, проповідування «двох рідних мов» у наступному двадцятиріччі не видано жодного словника [3].

У 70-х роках вийшли з друку два словники (М. Данилюк, 1972; М. Нетлюх, 1972) і у 80-х роках – один (О. Федотов і співавт., 1985) [3].

Викладання в навчальних медичних закладах велося майже виключно російською мовою, медична література наукова, навчальна – тільки російськомовна, науково-популярна в переважній більшості – російською мовою [2].

Незважаючи на складні суспільно-політичні умови, все ж таки розроблялися теоретичні проблеми термінології, розвивалася українська медична лексикографія. Хоч і малими тиражами, вийшли з

друку такі словники: Кніпович М. Ф. Словник медичної термінології. – К., 1948. – 444 с.; Українсько-латинсько-російський медичний словник /Г. В. Казьєр, В. Г. Соколовський, І. О. Февральов, П. П. Чернецький. – К., 1960. – 487 с.; Нетлюх М. А. Латинсько-український анатомічний словник (Міжнародна та українська анатомічна номенклатура). – К., 1972. – 288 с.; Федотов О. В., Очкуренко О. М., Фенчин К. М. Морфологічний словник медичної термінології. – К., 1985. – 312 с. Проте українські медичні терміни не мали сфери застосування, що є головною умовою існування «живої» термінології. У медичних навчальних закладах України викладання майже всіх дисциплін та написання дисертацій було переведено на російську мову. Також переважно російською мовою була наукова медична література.

У 60-х роках з п'ять з дев'яти медичних журналів, які видавалися в Україні, було українськомовними: «Педіатрія, акушерство і гінекологія», «Фармацевтичний журнал», «Мікробіологічний журнал», «Фізіологічний журнал 2».

У 1976 році під час чергової хвилі русифікації майже всі ці видання були ліквідовані, крім українського двомісячника «Педіатрія, акушерство і гінекологія».

Але сильна історична традиція, загальний процес еволюції літературної мови і, звичайно, самовіддані вчені робили все можливе, щоб українська термінологічна діяльність не припинялася.

Проблема української мови в галузі медицини потребує спільної праці, спільних зусиль мовознавців, медиків з використанням досвіду минулого і з передбаченням майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пиріг Л. А. «Державна ціна» здоров'я громадян України /Л. А. Пиріг// Універсум. – 2012. – Ч.1-2. – с.28-33.
2. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М.Т. Степико. – К., 2021. – 334 с.
3. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>

*Марія Качмар,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту народознавства НАН України*

ОБРАЗ СТРАХУ У ФОЛЬКЛОРНИХ НАРАТИВАХ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНЦІВ У 1940-ИХ РОКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ІВАНО- ФРАНКІВЩИНИ)

Народна повстанська проза належить до уснословесних утворень 40-60-х років ХХ століття. Взаємозв'язок наративу та національного характеру обумовлено особливостями повстанського епосу, більшість якого становлять народні оповідання, зрідка – перекази. «Усні оповідання, які є першою реакцією на той чи інший життєвий випадок, початковою формою узагальнення життєвого досвіду» [10, с. 81], є цінним джерелом інформації не лише для дослідників усної історії, а як фольклорні твори розкривають, за О. Брічиною, історію свідомості народу в цілому [1, с. 136]. В основі усних оповідань лежать емоції і почуття, які несе життєвий факт [9, с. 90]. Фольклорна свідомість найбільш виразно «виявляє саму душу народних мас» [2, с. 130], є однією з основних сфер прояву та вияву національного характеру, стійкість рис якого пов'язана з міжпоколінною передачею колективного досвіду [12].

В контексті розгляду народної прози про національно-визвольні змагання варто виокремити важливу смислову домінанту, яка часто впливала на вчинки людей, зумовлювала їх. Це страх – стан хвилювання, тривоги, неспокою. Ця базова емоція набирає колективного звучання в період важких життєвих випробувань народу, катаклізмів, небезпек, які загрожують фізичному існуванню людини, її рідних, найближчого оточення, нації загалом. Таким був для українців період радянського терору 1939 – 1941 років, Другої світової війни, приходу других советів. Події цього часу породжують колективний страх перед «чужим» – ворогом, завойовником, деспотом. Національно-визвольна боротьба УПА із намаганням активно залучити до

неї місцеве цивільне населення провокує появу страху перед своїми, бо відмова допомогти чи певні підозри у співпраці з ворогами можуть призвести до фізичного знищення. Фольклорні наративи так оповідають про цей період: Тато помер, ми лишилися четверо дітей. Ага. То тако, знаєте, тако на страсівсьо жилося. Ніби світла не було, були ті лямпи, каганець. Ну посідаєм, мама вже там шось там вечеряти, посідали. Колись не так, як зараз було [...] А тут якась в селі стрілянина. Мама той каганець фух. Хто, де покотився, там і ліг, там і заснув...»¹; «Я в тім не учасувала. Я до них ше була не дуже така. Я боялася, бо дивсюся, шо то дуже таке і звідти біда, і звідти біда...»². Ці народні оповідання передають особистий досвід респондентів, конкретно і деталізовано, із нанизуванням дієвих компонентів (фух, покотився, ліг, заснув). Вони відбивають «індивідуальні риси характеру світосприймання оповідача, його емоційний стан, оцінку баченого і пережитого» [10, с. 94]: «на страсівсьо жилося», «я боялася», «і звідти біда, і звідти біда». Емоція страху в наративах пов'язана із мотивом покарання: індивідуальної відповідальності не лише за власний вибір, а й колективної за вчинки окремих осіб. Принцип індивідуальної відповідальності поширений у творах з причинно-наслідковими зв'язками «участь в повстанському русі, допомога – смерть, ув'язнення, вивезення на Сибір»: «І все їдновіезли. Ні дітийни мав, нічо. Бо казали, шо вони партизанам помагают...»³; «Брали. Дуже багато брали. От мою сестру. Вона була з двацїть п'ятого року. Заарештували тут, за Стрийом. В Богородчанах потримали шось дві неділі і відпустили. Нирки відбили. І померла. Шо вона зв'язана була з партизанами. Бандєровцями»⁴. Події, подані в

¹ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в м. Бурштині Галицького району Івано-Франківської області від Синдунь Ярослави Яківни, 1939 р.н., с. РішнятеРожнятівського району Івано-Франківської області.

² Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 28.06.2019 р. в с. Темерівці Галицького району Івано-Франківської області від Лесів Параски Степанівни, 1938 р.н.

³ Зап. М. Качмар та О. Чікало 30.06.2019 р. в с. Підгір'ї Богородчанського району Івано-Франківської області від Дучин Олени, 1930 р.н.

⁴ Зап. М. Качмар та О. Чікало 30.06.2019 р. в . Підгір'ї Богородчанського району Івано-Франківської області від Мартинюка Володимира Івановича, 1934 р.н.

народних оповіданнях як індивідуальний життєвий досвід оповідачів, мають загальнонаціональне поширення та великий резонанс. Сприяє цьому, безперечно, розповсюдження інформації про той чи інший випадок спочатку у повідомленнях, чутках і поголосках, які виходять із осередку свого народження і переосмислюються в руслі традиційних уявлень, шукають аналогічні випадки [10, с. 83]. Покарання сміливців, які наважилися чинити опір системі, провокує посилення страху в усіх інших. Люди боялися допомагати («І тут облава. Мама кажуть, бігають по сусідах, аби хто взяв трошки, аби ні було так багато в коморі продуктів, бо зразу сі догадають, що то. І ніхто ні хотів, бо всі дуже боялися москалів...»⁵), боялися навіть розповідати, щоб хтось не доніс («А мама ще не дуже щось розказувала нам за радянських часів, бо боялися нас остерегти, бо то за кожним дисяким був якийсь наглядач, що доносив...»⁶; «Бо то, бо колись я був ще малий, мама мені показала фотографію, моя покійна якби свого брата (Прокопа Духновича – М. К.). І каже: «Бис не попробував комусь щось сказати, бо тебе вб'ють!»⁷). У наративі з Блюдник про трагічний сорок сьомий рік акумульовано міфологізований образ страхів-облавників: «То всьо страхи! То страхи!Йдут. А й де йдут? Сего року вже йдут. Розумієте? О. Йдут собі. Вже шукают. Чого шукают? Повбираютсі в білі костюми та й ходют по селу. О. Той»⁸. Простежуємо певні паралелі між образами облавників, які в білих костюмах ходили по селі, та міфологічними уявленнями українців про хвороби. Так, холеру зображали панною у білому вбранні, жінкою в сорочці, яка ходить по селах і містах [3, с. 744], подібним чином уявляли чуму – величезною, розпатланою жінкою в білому одязі [4, с. 758]. Така подібність образів виникла на основні схожих відчуттів та емоцій, впливу на людину. Страх, який викликали облавники, прирівнювався до страху перед хворобами та пошестями, які забирали багато людських життів.

⁵ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області від Говдяк Одарки Юрїївни, 1944 р.н.

⁶ Там само.

⁷ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Крилосі Галицького району Івано-Франківської області від Духновича Василя Остаповича, 1944 р.н.

⁸ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Блюдники Галицького району Івано-Франківської області від Смечак Анастасії Василівни, 1930 р.н.

Критично важливі для нації історичні події вимагали цілковитої консолідації зусиль, певні намагання яких спостерігаємо на початкових етапах визвольного руху, однак, несприятливий для українців сценарій (повернення радянської влади), помножений на страх, за сприяння типового українського індивідуалізму зумовив вже згадувану втечу, звуження інтересів від суспільно значимих до родинних чи особистих. Українець, який «з природи невойовничий» [14, с. 192], починає маневрувати, «крутитися» у вирі подій, намагаючись зберегти своє життя і життя своїх рідних. Найповніше відображає таку історичну, а водночас і ментальну реалію мотив почергового годування (обіду, вечері): «А дядько мій каже, що ми її зустріли. І кожний раз вони приходили, бабця дає їм їсти всьо нарихтує. А ті відходять, а приходятьмаскалі і маскалям дає їсти, бо попробуй ни дай. Дідо мій був такі, що никогони видав...»⁹. Наративи із цим базовим мотивом, які поширені в численних регіонах, відображають колективний досвід багатьох поколінь українців та їхню типову поведінку в «межових ситуаціях», а водночас концентрують свою увагу на звичайній людині, яка змушена виживати в цих загрозливих умовах. Саме такий погляд на явище «з середини» дозволяє вивчити передусім людину – носія традиції та її духовний світ, а не самі лише історичні реалії та факти [1, с. 142].

Індивідуальні внутрішні відчуття та переживання колективних, масових трагедій, на які впливають, безперечно, ментальні риси українців, простежуємо в наративах про групове покарання за вчинки окремих осіб. На Івано-Франківщині вдалося записати три такі сюжети: мадяри спалили село Пукачівці («Ну а Пукачівцяхтак. Там Пукачівці. Ну то що? Що зробили? Були якісь мадяри. Ну а наші хлопці, знаєш, так во, чось їх побили. І підпалили пукачівців. Господеньку! То була Судомо Божа! Тоди було. Поклони якраз були, правилисіпуклони. А Пукачівці горіли. Та й так побили там людей були. Та й всьо. І так вони, так вони... Троха вони теже не так дуже... Як то сказали, були, були горячковаті такі. Що, що, що тото? Вони, вони не думали, що люди будут з того, будут, каже, як то сказати, страждати.

⁹ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 28.06.2019 р. в с. Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області від Курляк Марії Адамівни 1945 р.н.

Ну потому всьо. Через три, три мадяри. А чо то були мадяри тутка? Не маю поняття...»¹⁰); німці знищили село Слобідку («То називалася так звана акція, в якій повністю, повністю Слобідка була спалена. Через то, що було. Партизани вбили. Ну то зрозумійте правильно, що то не простий народ не вбивав німців. Ну що нам розходилося, людям простим, які, як то кажуть, годували свині і корови? Їм треба було німців? Їм все одно. Їм треба було життя. А тоді два німці вбили. І Слобідку, як то кажуть, повністю була знищена»¹¹); радянська влада повністю вивезла с. Селище («Ну тамка, ну видите, там були такі – основний провід тамка був. Ну та й шо? Ну потому взели... Шо? Їх вивезли звідси. Але я вже не скажу вам, чи то... Хтось підписавсі. То був такий голова. Що, що аби вивезли його. Якщо... То село знищили чисто. Чисто знищили – нема нічого. О так. Було колись село. Ходили. Там була церква така, дуже така відпустова. І всьо. Але... Людей, людей, людей вивезли аж! Село пропало...»¹²). Два оповідання періоду німецької окупації об'єднує базовий мотив фізичного знищення (спалення) населених пунктів як покарання за вбивство двох німців/трьох мадярів. Народна свідомість вважає такий принцип колективної відповідальності несправедливим і засуджує не звірства окупантів, а вчинки українських повстанців, які ці покарання спровокували. Зазначимо, що трактування дій українських підпільників відображає вже згадувану тенденцію бінарного ставлення до національно-визвольного руху. Так, оповідачка із Блюдник виправдовує вбивства мадярів, акцентуючи увагу на дещо неусвідомлених діях, спровокованих особливостями характеру: «Як то сказали, були, були горячковаті такі. Що, що, що тото? Вони, вони не думали, що люди будут з того, будут, каже, як то сказати, страждати...»¹³. Як не по-

¹⁰ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Блюдники Галицького району Івано-Франківської області від Смечак Анастасії Василівни, 1930 р.н.

¹¹ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в с. Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області від Мартинів Наталії Євстахіївни, 1970 р.н., с. Слобідка.

¹² Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Блюдники Галицького району Івано-Франківської області від Смечак Анастасії Василівни, 1930 р.н.

¹³ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Блюдники Галицького району Івано-Франківської області від Смечак Анастасії Василівни, 1930 р.н.

бачити в образі горячковатих повстанців паралелей з «вогненними душами» козаків, людей вільного ратного духу, які були завжди на авансені України [5, с. 314–315]. Саме тому повстанці не подумали про наслідки, бо їхніми героїчними діями керувала перш за все емоція, велике бажання знищити ненависного ворога-окупанта, чуттєвий порив. Вся українська психічна структура, зазначав О. Кульчицький, визначається своїм емоційно-почуттєвим характером, зосередженим довкола серця, своєю «кордоцентричністю» [6, с. 57]. Емоційність – це великий дар Божий, який в наших невмілих руках перетворився в Божу кару [11, с. 38]. Ці наративи – одне із доказових джерел твердження Є. Онацького. В оповіданні із Бовшева вчинок повстанців оповідачка вважає таким, що повністю дисонує із життям цивільного населення, яке, абстрагуючись від подій воєнного часу й національно-визвольної боротьби, несправедливо постраждало від рук окупантів: «...не простий народ не вбивав німців. Ну що нам розходилося, людям простим, які, як то кажуть, годували свині і корови? Їм треба було німців? Їм все одно. Їм треба було життя». Як бачимо, прозові твори акумулюють у різних напрямках домінуючий рис українського національного характеру – індивідуалізм. З одного боку, повстанці діяли, керуючись власним баченням і найважливішою, на їхню думку, метою – знищити ворога; з іншого, селяни, ніби підтримуючи визвольний рух, намагалися відсторонитися, обмежитися повсякденним життям та інтересами своїх родин. Саме такий індивідуалізм (з ознаками межовості), неконтрольований розумом, неопанований волею, керований надмірно однобічно почуваннями, мусить довести до згубних наслідків [13, с. 138].

Принцип колективної відповідальності відображено також у наративі про Селище – село Галицького району Івано-Франківської області, яке радянська влада переселила у липні 1950 року в Херсонську область за активну позицію і допомогу ОУН-УПА. З історії відомо, що під час виборів 1946 року людей, які відмовилися голосувати, замкнули в хаті голови сільської ради і підпалили; знявся великий крик і більшовики на якийсь час втекти зі села [8, с. 315]. На зв'язки з національно-визвольним рухом як основну причину

знищення вказує також оповідачка: «основний провід тамка був». Радянська влада, не отримавши результату традиційними методами вербування місцевого населення, залякування і доносів, змушена застосувати найжорсткіше покарання – ліквідувати повністю село, стерти пам'ять про героїзм місцевого населення і залякати всіх інших. Цей фольклорний наратив і загалом історія цього населеного пункту акумулювали, безперечно, такі позитивні риси українського національного характеру, як консолідація у визначальний, здебільшого трагічний період історії, об'єднання довкола ідеї незалежної України, вірність цій ідеї, героїчний опір у боротьбі за волю і справедливість, колективна відповідальність за власний вибір. В. Янів зазначав, що пошанування авторитету розвинулося в українців у формі пошанування ідеї, яка набирала сили закону [14, с. 163]. А Ю. Липа наголошував на тому, що пізнати найбільш українські ідеї – «це пізнати дороги виявлення української збірної енергії» і лише тоді можна говорити про кермування [7, с. 176]. Ось чому такою принциповою була позиція радянської тоталітарної системи, яка покликана знищити будь-які приклади і прояви консолідації українського суспільства, його об'єднаного поступу довкола ідей, стійкої постави і вірності, а не зради, і найважливіше – пам'яті про це.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бріцина О. ХХ сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору). У пошуках власного голосу. Усна історія як теорія, метод та джерело. Збірник наукових статей. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 135–144.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручний для Виховників, Учителів та Українських родин. Брюссель; Торонто; Нью-Йорк, 1976. 208 с.
3. Кравцова Г. Чума. Українська фольклористична енциклопедія (керівник проекту, науковий редактор, упорядник В. Сокіл). Львів, 2018. С. 758–759.
4. Кравцова Г. Холера. Українська фольклористична енциклопедія (керівник проекту, науковий редактор, упорядник В. Сокіл). Львів, 2018. С. 744–745.
5. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.
6. Кульницький О. Світовідчуження українця. Українська душа (відп. ред. В. Храмова). К.: Фенікс, 1992. С. 48–65.

7. Липа Юрій. Призначення України. Нью-Йорк: Накладом Української Книгарні «Говерля», 1853. 305 с.
8. Літопис УПА. Нова серія. Том 22. Станиславівська округа ОУН: Документи і матеріали. 1945–1951. 1373 с.
9. Мишанич С. Від факту до художнього узагальнення (майстерність оповідача). Фольклористичні та літературознавчі праці. Донецьк, 2003. Т. 1. С. 87–108.
10. Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики. К.: Наукова думка, 1986. 327 с.
11. Онацький Є. Українська емоційність. Українська душа (відп. ред. В. Храмова). К.: Фенікс, 1992. С. 36–47.
12. Федорченко І. Становлення національного характеру українського народу: теоретико-методологічні засади. URL: <http://ap.uu.edu.ua/upload/publicationpdf/79acd206c09dd1fb24935eadb56cb7af.pdf>(дата звернення: 27.11.2019)
13. Янів В. Проблема психологічного окциденталізму України. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. С. 130–141.
14. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. С. 174–196.
15. Янів В. Соціальні інстинкти українців. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. С. 158–174.

*Галина КРАВЦОВА,
Кандидатка філологічних наук
наукова співробітниця відділу фольклористики
Інституту народознавства НАН України*

ПОЛІТИЧНІ В'ЯЗНІ ТА КРИМІНАЛЬНІ: ДВА СВІТИ В ОДНОМУ ЧАСОПРОСТОРИ ТАБІРНИХ ПОВСТАНЬ

Як відомо, систему таборів примусової праці, яка стала основним каналом реалізації радянської каральної політики, офіційно оформлено наприкінці 1920-х на початку 1930-х років [1, С. 13]. З часом ув'язнені за політичними статтями розпочали акти спротиву. Цьому передувала ціла низка передумов, але спалахували великі протести після особливо цинічних фактів свавілля з боку наглядачів. Спочатку у 1953 р. в Норильську, потім у Воркуті, трохи згодом – в Кенгірі (1954 р.).

Після смерті Сталіна політв'язні сподівалися на амністії, чи скорочення термінів (як було у випадку з «блатними»), або хоча б полегшення умов утримання: «Ну і зі смертю Сталіна всі надіялися, що буде якась амністія, що буде якась ліквідація таборів. Бо це ж сталінські табори були. Сталіна не стало – очевидно, і табори повинні розформувати».¹ Натомість, ставлення до політичних арештантів лише погіршилося. Табірна адміністрація, побоюючись, що стане непотрібною в нових реаліях, почала організовувати провокації (покарання «ні за що», сутички з «битовиками», вбивства), щоб інспірувати акти непокори, а відтак вислужитись перед керівництвом за придушення бунтів, проявів антирадянських настроїв «ворогів народу». «Страйки було спровоковано певними колами у самому МВД... сприяли страйкам для того, щоб потім їх придушити і таким чином довести, якими необхідними вони залишаються» [2, С. 381].

Водночас відбувалося своєрідне «задобрення» кримінальних – легка робота, неписаний дозвіл чинити безчинства. Хоч уже 1948 р.

¹ Записав Євген Луньо 1.03.2016 р. у м. Львів від Тучапця Василя, 1928 р.н., уродженця с. Старий Яр, Яворівського р-ну, Львівської обл.

були створені спецтабори, де утримували політв'язнів окремо від «битовиків», щойно перед повстаннями останніх почали цілеспрямовано завозити в місця утримування політичних. Рівночасно серед політв'язнів почалися розмови про загальногулагівський страйк з озвученням певних вимог: «Ну і пішли такі слухи і вимоги з боку в'язнів. Почали вже виступати, щоб зарплату видавали, бо ж зарплату не платили, працювали задарма всі. Щоб режим змінили, полегшили. Щоб бараків на ніч не закривали, щоб був вільний доступ із зони в зону. Щоб ті конвоїри не «гавкали», не лякали людей. Щоб якесь пом'якшення було. Щоб харчування якесь трошки краще, одяга щоб була, бо ж обірвані всі були, особливо зимою мерзли там. Давали валянки, но ті валянки такі, що пальці вилазили з тих валянків»².

Погляд на відбування терміну як на можливість підірвати ГУЛАГ, а відтак і Радянський Союз, став однією із причин заснування тюремної підпільної організації, куди входили члени ОУН. Це підтверджується, зокрема, й відповідними мотивами народної прози: «оунівці створюють підпільні центри в таборах», «політв'язні таємно готуються до бунту»: «І я попав в Кенгір. То був найстрашніший лагерь... в Кенгірі я пробув пару років, там почали знущатися дуже над тими в'язнями. Ну нас там було в Кенгірі багато молодих, ми з'єдналися, можна сказати, об'єдналися, радилися, що і як, звідки, куди»³.

Перші підпільні осередки у системі таборів ГУЛАГу, керовані членами ОУН, виникли ще в 1940-их роках [3]. Деякі з них мали виключно український націоналістичний характер та склалися лише з українців, інші – об'єднували й арештантів різних національностей з різними політичними переконаннями. Ширші угруповання створювалися за зразком мережі ОУН й мали чіткий поділ на відділи: пропаганди, господарки, служби безпеки та ін. [4, С. 40]. Діяли за принципом суворої конспірації: «було підпілля, тільки там було кілька, ну як кілька, я не знаю скільки, бо то все було... кон-

² Записав Євген Луцьо 1.03.2016 р. у м. Львів від Тучапця Василя, 1928 р.н., уродженця с. Старий Яр, Яворівського р-ну, Львівської обл

³ Зап. Г. Кравцова 24.08.2019 в с. Долішне Стрийського р-ну Львівської обл. від Паневника Миколи, 1928 р.н.

спірація була. Я тільки знав, що як щось мало сі стати, я мав прийти до одної особи і сказати»⁴. В коло їхніх завдань також входило: збереження життів «своїх» у концтаборах, виготовлення холодної зброї («кожний мав ніж, виготовлений, зготовлений, десь так захований, такий ніж-багнет. На роботі виготовляли десь з металу. Ну та там у нас були і такі, що робили, ну сварочники, слюсара, отакі з металом мали справу і виготовляли там у тих майстернях такі собі ножі, точили... То кожен такий, як то кажут, з наших мав десь сховано: то в землі десь під бараком, десь за бараком, або десь, або на роботі були, значить, сховані»⁵).

Важливою віхою діяльності таких утворень була боротьба з «битовиками» і «суками». Так, наприкінці 1952 р. та в першій половині 1953 р. у Норильському таборі відбувалася велика спільна українсько-литовська «санітарна зачистка» перед страйком [5, С. 90], про яку оповідають українці-норильчани. Ідентичні спогади опублікували й литовські політв'язні Норильська: «Через вільно-намайних ми встановили зв'язок з іншими відділеннями Горлату, зв'язалися з західними українцями, домовилися при необхідності діяти спільно, в союзі... До нового 1953 року табір очистили від начальників-садистів, затятих прихильників ЧК, основних донощиків... Бувало, після ночі лежали біля воріт вахти трупи затятих помічників ЧК» [6]. Схожі акції траплялися в різний час і в інших таборах, тож поширеними сюжетотворчими елементами досліджуваного прозового пласту є мотиви про протистояння між політичними в'язнями та кримінальними елементами, інформаторами різних національностей: «приїхали молоді хлопці, двадцять чоловік було приїхало... в лагерах були блатні. Ті хлопці були одіті в костюмчиках, сорочки були, бо то з хати, з дому прийшли, бо ми вже мали спецовки. А ті хтіли їх роздіти і собі поодівати. Стали сі бити там в середині вночі. А ті хлопці були ще з душком таким своїм і

⁴ Зап. Г. Кравцова 22.12.2019 в м. Моршин Львівської обл. від Олеся-Дмитра Гуменюка, 1925 р.н.

⁵ Зап. Г. Кравцова 30.08.2019 в смт. Дашава Стрийського р-ну, Львівської обл. від Гойсака Михайла

давай їх тоді там поколотили і ті повтікали»⁶; «Бо там межі нами багато було таких битовиків, що вони пізніше заслуговували собі на політичну статтю, та й вони їх гнали межі нас донощиками» [7, С. 98]. Як слушно підмічено у праці «Тріумф людини. Українці в нацистських та радянських концтаборах», «бандерівці були в'язнями іншого типу: добре організовані, лідерами в них були військові командири. Єднання між собою та з повстанцями з інших республік дозволяло перемагати у табірних війнах із «блатними»» [8, С. 164].

Знищення ворожих ланок системи було необхідне для безпечнішого перебування в ув'язненні та безперешкодної підготовки заворушень. Як свідчить учасник повстання у Воркуті, підпільники таким чином здійснили план отримання влади в таборі: «Зорганізувалися, поробили ножі і в оден день чи ніч вбили щось сотню тих верховодів, як їх називали – сук, блатних, і взяли владу в свої руки» [9, С. 490]. Почалися великі акти протесту. Як видно, масова непокора зеків сталінських таборів з одного боку стала наслідком бажання покращення умов в колах політичних в'язнів, результатом їхньої самоорганізації в центри глибокого підпілля, з іншого – спровокована самою владою. «Важкі умови утримання і сваволя адміністрації стали причинами масової непокори» [4, С. 41], – пише з цього приводу історикня Л. Бондарук.

Варто зауважити, що загалом кримінальні ув'язнені до повстань активно співпрацювали з табірною адміністрацією, політв'язні зазнавали від них постійних знущань. Наративи колишніх жінок-політв'язнів містять численні мотиви про страждання через наругу кримінальних елементів: «Найгірший народ у таборах – то блатні. Захотіли ваші панчохи – забрали. Захотіли вашу пайку – украли. Грабували, насилували» (кісь, с. 180). «Блатні»-«урки» були привілейованою категорією: рідко працювали на загальних роботах, посідали «престижні» табірні посади, «за мовчазного потурання конвоїрів, наглядачів та адміністрації таборів, фізично й морально знущалися з жінок-політв'язнів» [10, С. 180]. Подіб-

6 Зап. Г. Кравцова 30.08.2019 в смт. Дашава Стрийського р-ну, Львівської обл. від Гойсака Михайла

ні свідчення наявні й в оповіданнях чоловіків: «блатні забирають посылки», «блатні гвалтують молодих політв'язнів». Разом з тим характерними мотивами наративів політв'язнів-чоловіків цього циклу є мотиви про систематичні напади «кримінальних» та відсіч, яку давали українці. Так, у Караганді «блатні» намагалися пограбувати новоприбулих молодих українців-політв'язнів та продемонструвати їм свою вищість у тюремній ієрархії. В оповіданні, яке описує цей факт, є низка мотивів, що демонструють перебіг події та характеризують суть взаємовідносин: «вночі «блатні» заходять в барак і нападають на політичних», «політв'язні дають відпір», «побиті і зневажені кримінальні тікають», «бунтівних бандерівців відправляють у спецтабір в Норильськ» («позбирали їм підозрілих людей і відразу в Норильськ»⁷).

У мемуарах колишнього арештанта й одного із організаторів норильського повстання вказано: «Нас, 250 українців і литовців, розмістили в другому бараці. В одній секції 1-го бараку розмістили приблизно 40 в'язнів, частина з яких були українці... Через деякий час до цієї секції докинули ще 18 чоловік. Це була відома на весь Піщаний табір банда Миколи Воробйова, що мала своїм завданням тероризувати і нищити українців... З вікна бараку хтось розпачливо крикнув до нас: «Хлопці, суки хочуть нас порізати!». Ми кинулися в усі боки шукати виходу із замкненого бараку» [11]. Подібний мотив наявний і в оповіданнях про табори Кенгіру: «то якраз кинули битовиків, аби зробити ненависть між собою і через того почали з битовиками мати суперечки, але битовики не дуже розганялися, бо ми притискали їх».⁸ Бувало, що «притискали» блатних й українські жінки-політв'язні: «привезли нас вже в Караганду в посьолок Кенгір. Битовичка одна сидит. Ми тільки до бараку, а вона: «бандеровці приїхали, бандеровці приїхали!». Я – та шваброю, та по ребрах, та по ребрах! І кажу до начальника: «Пане начальник, якщо Ви її не

7 Зап. Г. Кравцова 30.08.2019 в смт. Дашава Стрийського р-ну, Львівської обл. від Гойсака Михайла

8 Зап. Г. Кравцова 24.08.2019 р. у с. Долішне від Паневника Миколи Дмитровича, 1928 р.н.

заберете – заберете трупа. Я Вам клінусь чесно, я даю слово, що я її вб'ю, заберете трупа»⁹.

Разом з тим ситуація дещо змінилася з початком масових повстань. Різні групи в'язнів розуміли, що настав час домовлятися. Відомо, що створені в середовищі в'язнів страйкові комітети, які представляли їхні інтереси на зустрічах з керівництвом, співпрацювали з «блатними». Визначальною рисою комітетів був їх різносторонній та багатонаціональний склад, що дозволяло чіткіше враховувати інтереси всіх груп при висуненні вимог: «протести об'єднали хоча б на короткий період ворогуючі між собою угруповання в'язнів – від українських та прибалтійських націоналістів до власівців, колишніх радянських військовослужбовців та «блатних» [12].

Треба зазначити, що не з усіма кримінальними у політичних були напружені стосунки. Медсестра УПА М. Хованець оповідає, що зрештою вони змогли порозумітися: «Знаєте, зразу над нами битовички... а це була шайка «Чорнокошка»... І «Золота ручка». Це такі були, знаєте, воровки такі вищої категорії. І до нас їх кидали, до політичних в'язнів. І так битовики: «Бандери! Бандери! Бандити!». Але ми з ними потому зійшли одну думку... і вони нас зрозуміли, що ми собою представляєм і що ми хочемо. Що ми не грабували, ми не вбивали. Ну ми хотіли самостійної України. І вони з нами тоді дуже дружно жили»¹⁰. В інших оповіданнях трапляються такі сюжетні елементи, як «битовичка допомагає українці-підпільниці зустрітися з братом», «битовички зголошуються працювати на Великдень замість політичних», «битовичка влаштовує знесилена українку на легшу роботу», «битовички діляться їжею з дітьми політичних» тощо.

Схожі мотиви про подекуди досить приязне ставлення блатних до чоловіків-політв'язнів наявні і в «чоловічих» оповіданнях з Норильська: «вони дотримувалися своїх тих, як вони казали, законів.

⁹ Зап. Г. Кравцова 20.12.2019 в м. Моршин Стрийського р-ну Львівської обл. від Мартинишин Ірини 1924 р.н., уродженки с. Довголука.

¹⁰ Зап. Г. Кравцова М. Демедюк 28.06.2019 р. у м. Бурштин від Марія Хованець 1928 р.н.

Якщо треба, вони помагали нам навіть. Правда, що ми не старалися користуватися тим. Але я дружив з таким Фіксатий, він сам чех... але він керував тими всіма блатними в нас в Норильську»¹¹.

Цікавими є мотиви оповідань про «битовика» (колишнього червоноармійця, а згодом вояка РОА, засудженого «за зраду батьківщини», а згодом за крадіжку) Енгельса Слученкова-Гліба і його підопічних, яких привезли до Степлагу, щоб спровокувати повстання, але вони стали на бік «ворогів народу» й разом з ними брали участь у «сабантуї». Зокрема, «блатні прориваються в жіночу зону, але поведуться пристойно», «Гліб домовляється з підпільним центром про співпрацю», «кримінальники беруть участь у повстанні». Справа в тому, що «блатні» за роки перебування у таборах ГУЛА-Гу теж політизувалися, сам Гліб був учасником страйку у Воркуті, а «у Кенгірі, незважаючи на смугасту тільняшку, підвернуті халяви і барвистий мат, Гліб поведився саме як політичний в'язень» [13]. Оригінальними можна вважати сюжетотворчі елементи зі спогадів Е. Войцехович про «битовиків» під час повстання у Кенгірі: «кримінальні вибивають діру у мурі колодою і входять в жіночу зону», «чоловіки-політв'язні йдуть на допомогу жінкам», «битовики не чіпають жінок, просять чаю, зубну пасту, яку розводять водою і п'ють», «чоловіки політичні і кримінальні домовляються разом виходити з жіночої зони», «охоронці стріляють по чоловіках», «жінки роблять перев'язки пораненим політичним та кримінальним», «жінки одягають загиблого українського націоналіста та кримінального у вишиванки» [14]. Ймовірно, під час жорстокого придушення повстання в Кенгірі за допомогою великої кількості солдат, танків гинули як політичні, так і кримінальні в'язні. Після цього Е. Слученкова, як й політв'язнів, що були керівниками бунту, розстріляли.

Підсумовуючи, варто сказати, що довгий час табірна адміністрація використовувала арештованих за кримінальні злочини для розправи з політв'язнями, маючи це одним із елементів впливу, залякування. «Урки», «блатні», «суки» відчували себе господарями таборів і всіляко це демонстрували. З часом, політичний кон-

¹¹ Зап. Кравцова Г. 22.12.2019 в м. Моршин від Олесья-Дмитра Гуменюка, 1925 р.н.

тингент значно переважав кількісно, в табори прибували великі групи вишколених підпільників, становище кримінальників вкрай погіршилося. Роки «притирань» політв'язнів з «кримінальниками» призвели до деякого порозуміння як на побутовому рівні, так і в площині боротьби з адміністрацією. Нерідко сплановані нею сутички між політичними та блатними не відбувалися. через певну політизацію перших та розуміння, що перед несправедливістю та жорстокістю тоталітарної системи варто об'єднуватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты.* Москва : Наука, 2006. 438 с.
2. Еплблом Е. *Історія ГУЛАГу.* 2010. 512 с
3. Пагіря. О. Підпільна мережа ОУН в таборах ГУЛАГу. Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=701>.
4. Бондарук Л. *Роль українського руху опору* в організації Норильського повстання // *Історичний архів.* 2010. Вип. 4. С. С. 38–42.
5. Губка І. *Правда про Норильськ (повстання 1953 р.).* Львів, 2005.156 с.
6. Златкус Б. «Восстанию предшествовала немалая подготовка» // *О времени, о Норильске, о себе... : Воспоминания / ред.-сост. Г. И. Касабова. М. : ПолиМЕдиа, 2005.* Режим доступу: <https://memorial.krsk.ru/memuar/K/Kasabova/07/Zlatkus.htm>
7. *Із повстанських табірних часів: розповіді Меланії Слуки та Стефанії Сусол / запис, упоряд. Є. Луньо.* Львів : Растр-7, 2019. 132 с.
8. *Тріумф людини. Українці в нацистських та радянських концтаборах / під заг. ред. В. В'ятровича.* Л. : Папуга, 2019. 200 с.
9. *Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Є. Луньо.* Львів : Літопис, 2005. Т. 2. 1080 с.
10. Кісь О. *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. 288 с.
11. Грицяк Є. *Історія Норильського повстання. Короткий запис спогадів.* Балтимор-Торонто, 1980. 117 с.
12. Пагіря О. *Участь українців у Норильськом повстанні (травень-серпень 1953).* Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=649>
13. *Допоки одного дня. Кенгір очима повстанця.* Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/06/26/152642/>
14. *Войцехович Е. Нас було 10 тисяч у Кенгірі.* Режим доступу: <https://www.pisni.org.ua/articles/314.html>

*Валерій Лаціба,
кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії
та суспільних наук Вінницького національного
медичного університету ім. М.І. Пирогова*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА ВІННИЧЧИНІ В КОНТЕКСТІ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ

Початок ХХІ століття засвідчив, що суспільство так і не змогло подолати одне з найбільш кривавих явищ минулого – тоталітаризм як втілення найогидніших людських рис. Непослідовність у подоланні тоталітарних збочень у свою чергу призводить до перманентного породження тероризму і насильства.

Помітна роль у ідеологічній і морально етичній деформації суспільства належить радянсько-більшовицькому тоталітаризму. Наслідки “соціального експерименту” з мільйонами людей жахливі. Тому впродовж кількох десятиліть ця тема привертає прискіпливу увагу дослідників. Від перших спроб політичних оцінок і визначень до ґрунтовних досліджень природи, механізму здійснення та наслідків комуністичних репресій – такий рух наукової думки.

Здавалось би, сказано, написано, опубліковано стільки, що було б достатньо для подолання і попередження подібних рецидивів у суспільній практиці. Розпад СРСР, поява нових держав на пострадянському просторі, проведення у деяких із них люстрації створили політико-правові, документальні, морально-психологічні умови для глибшого усвідомлення даної проблеми. Зрештою процес формування джерельної бази дослідження політичних репресій вдалося спрямувати у цивілізоване русло.

Від часу, коли Україна стала незалежною державою, особливо з другої половини 90-х років ХХ ст., державні архіви поповнились великою кількістю розсекречених документів колишнього КДБ УРСР і СРСР, які стосуються 20-30-х рр. ХХ ст. У фондах Державного архіву Вінницької області (далі - ДАВО) сьогодні знаходяться тисячі таких справ, в яких дослідники і просто пересічні громадяни зможуть віднайти справи репресованих органами ДПУ-НКВС

своїх рідних та близьких знаходяться ці матеріали, в основному, у фонді № 6023. - Оп. 4. - «Репресовані»¹.

Ця група архівних документів насичена значною кількістю справ репресованих громадян Поділля, і тих, які зазнали переслідувань з боку Радянської влади за свої політичні погляди і переконання, за спробу захистити себе і свою родину від експропріації власного майна і господарства, яке було нажите важкою працею їх батьків і дідів. З огляду на розуміння тих політичних, економічних, соціальних перетворень і заходів, які відбувались в селі в 20-30-х рр. значення цих архівних матеріалів важко переоцінити. Вони викликають величезний інтерес в істориків, правознавців, простих громадян, всіх, кому небайдужі ці трагічні сторінки історії України.

Проте, перш ніж перейти до характеристики окремих справ і документів та з'ясування їхнього значення для вивчення означеного періоду вітчизняної історії, зупинимось на характеристиці механізму їх формування.

Звісно, всі ці матеріали були позначені грифом «цілком таємно», доступ до них був загалом обмежений і доступний тільки для суворо визначеного кола осіб. Наприклад, з висновками слідчої справи могли бути ознайомлені лише кілька осіб - слідчий, який вів справу, начальник відділу та начальник районного або обласного відділу ДПУ-НКВС. Саме за їх підписами, з пропозицією про визначення міри покарання, слідча справа направлялась для остаточного вирішення до вищих інстанцій, якими могли бути Трійки при управліннях НКВС областей, або так звана Особлива Нарада при Колегії ДПУ-НКВС УРСР чи СРСР². Усі слідчі справи репресованих до 90-х рр. ХХ ст. зберігалися в режимі цілковитого засекречення в архівах Комітету Державної Безпеки областей, республік, Союзу.

Кожна слідча справа мала свій порядковий номер. Чотиризначні й більші числа свідчать про тисячі й тисячі репресованих громадян України, зокрема подолян. Всі документи в справах репресованих розташувались у певній послідовності.

Облік матеріалів кожної справи розпочинає Постанова про початок слідства, обрання міри обмеження пересування (арешт або

підписка про невіїзд) та представляються звинувачення. В основному, якщо розглядати справи 30-х років, підозрюваних звинувачували за ст. 54 та й певними пунктами КК УРСР (антирадянська діяльність). Постанову підписували оперуповноважений і начальник районного відділу та начальник управління ДПУ-НКВС області³.

Далі у справі обов'язково повинна була бути постанова (санкція) районного чи обласного прокурора на арешт. Хоча часто у справах репресованих якраз санкції прокурора й не знаходимо, а це вже порушення норм процесуального права⁴. Одночасно видавався ордер співробітнику органів на обшук і арешт. Вся ця процедура супроводжувалась веденням протоколу про обшук в присутності понятих. Переважно у ролі останніх були сусіди, часто ними могли бути голови сільських рад або сільські активісти⁵.

У майже всіх справах репресованих фігурує довідка, видана головою ради, про заарештованого мешканця села, у якій йшлося про життєвий шлях підозрюваного, склад його сім'ї, майновий стан. Подекуди в цьому документі вміщувалась характеристика громадянину як правило, упереджена й негативна⁶.

У кожній справі знаходимо анкету затриманого, що заповнювалась у день арешту співробітником правоохоронних органів за чітко визначеною формою. Саме ці папери дають повну картину про особи репресованих громадян, адже в них містилися такі дані: повне ім'я, дата народження, місце народження та проживання, професія, спеціальність, місце роботи та посада, паспортні дані (з 1932 р.), соціальний стан (до, після революції), соціальне походження, освіта, партійність, національність і громадянство, категорія військового обліку, служба в білих та інших контрреволюційних арміях, участь в бандах, антирадянських повстаннях, служба в Червоній армії, яким репресіям піддавались при радянській владі, склад сім'ї, підпис підозрюваного.

Наприкінці анкети також зазначались особливі прикмети, а саме: ким і коли заарештований, де утримувався під вартою, особливі прикмети, обов'язковим був підпис оперуповноваженого⁷. Ці дані є неоціненним джерелом для істориків, працівників щодо дослідження соціального стану населення України 20-30-х рр. ХХ ст.

Після анкет за спеціально встановленою формою № 24 містяться протоколи допитів підозрюваного і свідків, що розпочинались так: 2 березня 1938 р., я, оперуповноважений УНКВС по Вінницькій області (повне ім'я) допитав як підозрюваного (свідка) (повне ім'я). Знову ж заповнювались анкетні дані із 20 пунктів, аналогічних анкеті арештованого з деякими доповненнями: вносились дані про наявність нагород і про суспільно-політичну діяльність звинувачуваного⁸.

Саме протоколи допитів виявляють весь механізм, прийоми та засоби репресивно-каральних дій - органів ВУЧК-ДПУ-НКВС, в ході яких фальшувались дані, підтасовувались факти, фальсифікувались карні справи на арештованих громадян. Впадає в очі той факт, що на початку допитів у перших протоколах більшість підозрюваних не визнають своєї вини, категорично заперечуючи висунуті трафаретні звинувачення: агітація проти колективізації, радянської влади, участь у контрреволюційних організаціях, бандитизм, шпигунство, поширення пліток, листівок, літератури антирадянського змісту тощо. Однак після морального й фізичного тиску, під тязгарем неправдивих показів свідків, часто підписуючи наперед заготовлені протоколи допитів, не маючи змоги опротестувати чи хоча б прочитати їх, люди здавались на милість влади в надії на полегшення міри покарання. На жаль, ці дії не заважали карати невинних громадян самим жорстоким чином: від заслання на 5-10 років у віддаленні райони СРСР (Казахстан, Північний край, Сибір), ув'язнення до виправно-трудових таборів ГУЛАГУ, аж до вищої міри покарання – розстрілу⁹.

Заради справедливості потрібно зауважити, що траплялись поодинокі випадки, коли незначна частина громадян за браком доказів звільнялась з-під арешту, а карні справи на них закривались. Але це було швидше винятком із правил¹⁰. Траплялись випадки, коли такі люди зазнавали арешту вдруге, втретє які зрештою були репресовані.

Після всіх допитів підозрюваного, свідків, очних ставок, які могли тривати від кількох днів до 2-3-х тижнів (залежно від кіль-

кості осіб, що проходили по слідству) виносився звинувачувальний висновок у справі, котрий надсилався (разом зі справою) на розгляд вищих інстанцій для винесення остаточного рішення. Висновок підписували три особи: оперуповноважений, що вів слідство, начальник відділу, голова районного чи обласного управління ДПУ-НКВС¹¹.

Далі репресивно-каральний механізм спрацьовував чітко, задалегідь визначеною схемою. Підкреслимо, що остаточні рішення, які рідко кому вдавалось оскаржувати, виносились спеціально створеними в період масових репресій позасудовими органами. Новоствореними вершителями людських доль стали Трійки при управліннях НКВС та Особлива Нарада при Колегії ДПУ-НКВС УРСР чи СРСР. Безперечно, це було грубим порушенням прав людини, оскільки вона втрачала право на захист адвоката.

Після засідання Трійки у справах репресованих з'являлась виписка із протоколу засідання, де ув'язнення слухали й ухвалювали остаточний вердикт звинувачуваному: заслання, ув'язнення в таборах або ж розстріл.

Заслуховували справу, робили висновки й ухвалювали постанови Трійки, як правило, цілими списками засуджених, що склалися або ж з кількох осіб, або з десятків чоловік. Наприклад, могла бути такою: «Всіх розстріляти, майно конфіскувати, справу здати в архів»¹².

Весь цей ганебний процес у справах репресованих завершував невеликий папірець встановленої форми, а саме: датована виписка із акту постанови Трійки Управління НКВС про розстріл громадянина, який приведено в дію (число, місяць, рік і час). Більшість засуджених до вищої міри покарання розстрілювали вночі о 24.00. Для цього при НКВС були створені спеціальні відділи та підрозділи¹³.

Пройдуть десятиліття, перш ніж родичі репресованих у період хрущовської «відлиги» зможуть відкрито цікавитися долею арештованих, подати апеляції, скарги, заяви до органів КДБ, судових інстанцій про перегляд справ своїх близьких. Загалом протягом 1956-1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб засуджених у добу сталінізму українців. У подальші роки реабілітація

продовжувала тривати, але протягом 1963-1986 рр. було повністю реабілітовано тільки 80 тис. осіб. Наступний етап реабілітації почався лише з другої половини 80-х років, в період перебудови, й набув масового характеру в 90-х із здобуттям Україною незалежності. Тоді ж справи репресованих стали передавати з архівів КДБ до державних архівів. Шлях до відновлення справедливості також був непростим. Після надходження скарги чи заяви до судів, прокурорів, Верховних Рад республік Союзу, начальників управлінь КДБ останні давали розпорядження про проведення додаткового розслідування по тій чи іншій справі. Як правило, викликались потерпілі та свідки, що проходили по справі (якщо ці люди були живі), переглядались матеріали справи. Підкреслимо, що тепер у показах свідків з'являються діаметрально протилежні свідчення тим, які вони давали в 20-30-х роках. Не боячись переслідування, люди відкривали правду: їх тоді залякували та примушували підписувати потрібні слідству свідчення і протоколи.

Після повторного розгляду справ репресованих в більшості випадків органами КДБ постановою про правосуддя покарання визнавались недійсними, карні справи припинялися, людей реабілітували. Підтверджують це відповідні документи: висновки, постанови, рішення судів, прокурорів, начальників управлінь КДБ. У кінці кожної справи міститься також довідка або виписка відповідних правоохоронних органів, надана громадянам про реабілітацію їхніх рідних.

За роки тоталітаризму понад 40 тис. мешканців Вінниччини зазнали репресій політичного характеру¹⁵. Досліджуючи справи репресованих, гортаючи пожовтілі сторінки, вчитуючись у рядки несправедливих вироків, переконуємось, що лихо політичних репресій не оминуло Подільський край. Тут спостерігаються свої особливості, пов'язані з тим, що наш край здавна був великим сільськогосподарським регіоном, а тому вістря репресій головним чином спрямовувалось проти селян. Їх звинувачували у зриві планів хлібозаготівель, опорі колективізації, шкідництві, саботажі. Ще однією причиною масових репресій слугувало те, що Вінницька

область була прикордонною, отже, знаходились підстави для звинувачень у шпигунстві, диверсіях, підготовці повстань і заколотів. І наступне: Поділля було багатонаціональним краєм, поруч з українцями проживали євреї, поляки, румуни, молдовани, німці, росіяни, білоруси, чехи. Як наслідок, знаходились підстави, аби звинуватити тих, хто не подобався владі, у створенні та участі в «контрреволюційних таємних організаціях», «буржуазному націоналізмі» тощо.

Все це давало змогу комуністичному режимові чіпляти на людей таблички «ворог народу», «ворог радянської влади», звинувачувати їх у антирадянщині. Наслідком таких звинувачень стало нищення людей або поламані життя самих невинно покараних та їх родин за неіснуючі злочини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - ф. Р. 6023. - Оп.4. - Спр. 5347, 18176, 11266, 12718, 1468, 13983 та ін.;
2. ДАВО. -Ф.Р. 6023.-Оп.4.-Спр. 24641.-Арк. 1-23;
3. Там само. - Спр. 4252. - Арк. 1-92;
4. Там само. - Спр. 2295. - Арк. 1-109;
5. Там само;
6. Там само. - Спр. 23838. - Арк. 106;
7. Там само. - Спр. 34641. - Арк. 4;
8. Там само. - Спр. 22631. - Арк. 1-81;
9. Див.: Там само. - Спр. 23838, 24641; 13983; 10634 та ін.;
10. Там само. - Спр. 4817.-Арк. 1-21, Спр. 5818.-Арк. 1-26;
11. Тамсамо. - Спр. 28140;
12. Там само. - Спр. 23838. - Арк. 407-408;
13. Там само. - Арк. 411;
14. Див.: Там само. - Спр. 25040; 5159; 5856, 2553 та ін.;
15. Реабілітовані історією: Вінницька область. - Кн. 1. - С. 93.

*Євген Луцьо,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту народознавства НАН України*

НАРОДНО-ОПОВІДНА ТРАДИЦІЯ ПРО МОСКОВСЬКУ ПРОВОКАЦІЮ ПРОТИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ

Московсько-комуністичним органам держбезпеки потрібно було 20 років, щоб придушити збройну національно-визвольну боротьбу української нації під проводом ОУН та УПА. Адже один з останніх боїв збройного націоналістичного підпілля з відділом КДБ відбувся у Підгаєцькому районі на Тернопільщині 14 квітня 1969 р.¹. Слід зазначити, що московська сторона не була обмежена в засобах і ресурсах, широко застосовувала військово-чекістські операції, агентурну мережу, інтенсивно вела агітаційно-пропагандистську діяльність, та основним її чинником були репресії². Головний командир УПА В. Кук-“Леміш” зазначав: “Якби совети діяли тільки військовими методами, вони б не ліквідували підпілля”.

Серед доволі різноманітних за змістом і методами видів репресій особливо виділяються жорстокістю, аморальністю й підступністю провокації. Це таємні, підступні дії стосовно противника з метою викликати у його середовищі помилкові міркування й висновки, спонукати до шкідливих для себе рішень а бо й згубних вчинків. Їх доволі часто застосовували, бо вони були досить результативними, часто досягали поставленої мети. Оскільки вони проводились таємно, часто під виглядом самого противника, багато з них так і залишилися не розкритими, а лише якусь частину вдавалось виявити. Про одну з таких провокацій йдеться в народному переказі на мотив “провокативна група МДБ підступно знищила багато мирних жителів”, що є об’єктом нашого аналізу.

Дослідження історичних подій чи явищ традиційно є справою передовсім історичної науки. Водночас вагомий потенціал у цьому має й фольклористика. Адже усна народна творчість, з її специфічною властивістю масового й перманентного побутування

охоплює, має своїм об'єктом найрізноманітніші, оригінальні сторони і нюанси суспільного буття, особливо ті, які не можуть бути відображені в історичних документах. Звідси фольклористичний аспект дослідження у відображенні й осмисленні історичних явищ і подій дозволяє відкрити певні нові і цікаві особливості.

Метою нашої статті є простежити, як народно-оповідна традиція відображає й осмислює кроваву провокацію МДБ проти мирного населення карпатського села. Для нас важливо окреслити епічну майстерність оповідачки, розкрити ідейний зміст переказу та його художньо-мистецьке вираження. Також звернути увагу на народно-оповідну оцінку вчинку емдєбистів та їх поплічників з точки зору традиційної моралі, християнських чеснот, ідейно-політичних цінностей.

При аналізі фольклорних текстів – об'єкту нашого дослідження, застосовуватимемо передовсім метод герменевтики, що його визначають як мистецтво розуміння текстуального дискурсу³, а також окреслюють як коментування та інтерпретацію мистецького твору шляхом розумово-аналітичного й інтуїтивного осягнення його художнього смислу⁴. Водночас стосовно фольклористики герменевтику ми усвідомлюємо як можливість, проникаючи у внутрішню структуру фольклорного тексту, а також через сприйняття фольклорного процесу крізь специфіку його виникнення й динаміку функціонування, досягнути і висловити у логічно-сміслових категоріях ідейні смисли тексту, закодовані на художньому – підсвідомому, психоемоційному рівні.

При аналізі вважаємо доцільним на скільки це можливо широко послуговуватися ілюстративним матеріалом. І робиться це з кількох причин. Найперше для полегшеного й виразнішого сприйняття читачами представленого нами аналізу. По-друге, дослідження твору закономірно містить значний відбиток суб'єктивності у нашому способі його бачення й осмислення. Ото ж таким чином даємо можливість іншим читачам-дослідникам через цілісне сприйняття тексту виразити свою власну точку зору на його ідейно-сміслову навантаженість. При цьому навіть вступити

з нами в дискусію, щось доповнити чи заперечити. Й на кінець хочемо надати усім можливість сприймати фольклорний твір як оригінальне художньо-мистецьке явище не лише на вербальному логічно-смысловому, але й на почуттєвому, психоемоційному рівні.

Отож представляємо текст переказу. “В другому селі був такий випадок, в селі Підбережі. То розказувала рідна сестра моя, там вона вчителювала. Каже, одної ночі пропали двацять одна людина з села. Каже, приходять до хати два повстанці. Обидва з тризубами, шапки з тризубами, і кажуть: “Ану збирайтеся, ми хочемо вяснити деякі питання”.

То забрали так: самих таких, директора школи, священика, директорову жінку, сина-студента зі Львова з політехніки, медсестру східнячку. Таких ше там якихось. І таких газдів, знаєте, шо мали коні, таких статечних газдів гонорових. Двацять один чоловік забрали. Ну і всі знали, шо забрали бандери. Бо приходили два бандери, чиста українська мова, забирали їх, і слід пропав. І ті люди пропали, шукали всі. Але люди вже тоді, знаєте, не давали бандерам так їсти, бо родина вже мала, знаєте, трохи зло.

Відтоді, як їхати забрали, пройшли роки. То ще було у сорок сьомому або у сорок восьмому році. Але вже тепер, не знаю, чи у вісімдесят шостім, як була велика повінь. І два хлопчики погнали пасти корову на зарінок. І пішов такий маленький хлопчик, брат шість років, бавився по зарінку, бавився і знайшов череп. І каже: “Я знайшов файний камінь, – каже, – той камінь, він має очи”. А другий брат прибіг і від нього зачав той камінь відбирати А він каже: “Я не дам, бо то я знайшов”. Почав дуже плакати і з тим каменем побіг додому, з тим черепом.

Прибіг додому тай каже: “Тату, тото я знайшов”. той каже: “Де ти то знайшов?”. А він каже: “В мене хлопці хотіли забрати – я не дав. Тату, сховайте, то мій камінь”. А тато йому пояснює: “Хлопчику, то не камінь, то людський череп. А де ти його знайшов? Покажи де”.

І закликав той його тато сусіда, каже: “Дивися, мій малий приніс череп. І каже, шо він знайшов його на зарінку, де пасли

корови”. І до малого каже: “Ану, – каже, – ходи покажи де”. А сусід каже: “Ану ходім подивимося, де він той череп знайшов”.

Пішли туди шукати – ще один череп знайшли там на зарінку. Почали добре шукати – ще один череп знайшли. Тоді вже почали там розкопувати, шукати. Пішли далше в такий обрив, а то вода вимулила ті кістки. Почали шукати – знайшли дваццять один череп.

Закликали вже село, зробили домовини, священник, відправу. Поробили труни на зарінок, забрали ті всі труни під церкву, вийшов священник ховати по-людськи ті останки, переховати. Зійшлися всі. А в селі жив один стрибок, мав дев’яносто з чимось років. Вже не було більше ні одного стрибка, лиш ще один жив. Ну і там вже виступали люди, шо такі і такі люди погинули. Вже родина зійшлася. А той стрибок вже ледве з костуром прийшов і каже: “Дайте мені одне слово”. Ну звичайно. Запросили його, він підійшов і каже: “Я вам, люди, шось розкажу. Тої ночі я, – каже, – був у стрибках. Було таке завдання: ми ходили, – каже, – нас закликали в сільраду і сказали, аби ми принесли з дому кожний шнур, вужище, таке, шо в’яжуг фіру сіна, то ся називає вужище. – Каже, – ми принесли. А нащо тих вужищів? – Каже, – пару штук ми тих вужищів принесли. – Каже, – будете знати на що”. Вечером два москалі перебираються на повстанці й ідут, а ми ззаду лишень на дорозі стояли. – Каже, – вони повиводили жертву тоту з хати, вони, – каже, – мали список зроблений усей, виводили тих людей на дорогу, а ми їх усіх тими вужищами в’єзали докупи, – каже. – І так назбирали по селу дваццять одну людину. І ми лишень тримали їх всіх пов’язаних, аби вони не повтікали, аби хто не втік. Ми їх вивели на пониже село на річку. Ми, – каже, – не стріляли. Їх на річці москалі всіх постріляли. Ми лишень мертві тіла підбирали, а там, – каже, – обрив був, і ми, – каже, їх усіх кидали у обрив і прикидали камінням. А тепер вода, – каже, – вимила. І я вам сказав, як то було”. Тоді вже люди прозріли, чий то був злочин. Він вже більше не говорив, його привели додому, на другий день він умер. Він ще людям сказав, шо, каже: “Люди, я може не можу вмерти, бо я ношу той гріх на души. Шо я знаю, я вам ту правду відкрив”.

Бачите, що ся робило. І люди гинули пусто, марно, дурно. І то, казала сестра, самих таких господарів, що мали по пару коней, були моцні, здорові чоловіки робити, каже, і пішли. Отак було. Було тяжко, було. Всі гнули нас. Українців усі гнули. І поляки, і москалі. Страдали ми від усіх”²⁵.

За жанром це переказ, хоча оповідачка завдяки своїй оповідальній майстерності представляє цей випадок так детально, з моделюванням діалогу прямою мовою, слова дійових осіб передаються в їхній регіональній діалектній автентичності, тобто настільки конкретно, немов сама би була очевидцею того. А отже розповідь наближена до жанру народного оповідання в плані його безпосередньої достовірності. Та в народних оповіданнях оповідачі зазвичай констатують, що були очевидцями чи учасниками події, щоб таким чином підсилити її реальність і правдивість у сприйнятті слухачів. В аналізованому творі цього немає. Оповідачка на самому початку прямо вказує на конкретне джерело, від кого чула й засвоїла розповідь, а саме рідну сестру – особу, якій цілковито довіряє. А це для народно-оповідної традиції достатньо аргументоване запевнення достовірності не лише на логічному, але й на підсвідомому, психоемоційному рівні, переймають й інші слухачі. А це важливо, бо в переказі йдеться про надзвичайну подію.

Випадок, що лежить в основі розповіді, змальовується й осмислюється й двох часових планах – давнішому й пізнішому, хронологічна різниця між ними приблизно сорок років. Розвиток дії розгортається у часовій послідовності. Спочатку оповідачка представляє, як селяни сприйняли й усвідомили подію, що трапилася у їхньому селі. І починає із сухої і стислої констатації, що в селі раптово пропала двадцять одна людина. Такий художній прийом виконує дуже вагомий й об’ємну функцію для цілісного сприйняття й глибинного сприйняття усього того, про що йтиметься у тексті. Найперше покликаний заінтригувати, слухача тим, що сталося, і далі – активізувати мислення, аби розгадати, розкрити, чому і як це сталося, хто це скоїв. І водночас інформація про пропажу значної кількості людей загострює психоемоційне чуття слухачів, що у

свою чергу підсилює думку. Налаштувавши й активізувавши таким чином логічно-смыслові й почуттєві рівні сприйняття, далі оповідачка розкриває зміст трагедії. Найвні факти, а саме, що людей забирали особи з тризубами на шапках, і які розмовляли українською мовою, громаду спонукали думати, що до пропажі людей причетні українські повстанці.

Примітно, що у тексті немає прямого звинувачення повстанців, бо для більшості мешканців села подія суперечила їхнім усталеним стосункам з відділами УПА й збройним підпіллям. Адже у своїй переважній більшості люди були однакових з повстанцями ідейно-політичних поглядів – прагнули визволення від московських загарбників й надавали повстанцям, як партизанським формаціям, різнобічну підтримку: забезпечували необхідною інформацією, харчуванням, переховуванням, лікуванням та ін.

Місцевій людині були знані випадки, коли Служба Безпеки збройного підпілля карала а навіть і знищувала окремих осіб. Та при цьому населенню подавалася інформація, що йшлося про зрадників, донощиків та інших, які, як довело розслідування, співпрацювали з ворогом й своїми діями шкодили підпіллю, спричинялися до арештів або й загибелі повстанців. Звісно, що такі дії люди сприймали з розумінням. У цьому ж випадку все відбувалося по іншому. Найперше, що йшлося як зазвичай не про одного-двох-трьох осіб, а про надто велике число. Також з боку підпілля не було жодного повідомлення про їхню провину. А ще йшлося про місцеву еліту – найкращих, моральних, поважних людей, які, найбільш імовірно, тісно співпрацювали з повстанцями.

Можливо, в людей виникали сумніви, що з цим випадком щось не так, що є багато незрозумілого й підозрілого. Та все ж очевидні й неспростовні факти не давали можливостей досягнути справжню – провокаційну сутність події. До цього долучився і біль родичів по втрачених членах сім'ї. Як наслідок, у сільському середовищі зародилося розчарування й недовіра до повстанців, багато хто відмовився їм допомагати. І цей важкий осадок гнітив свідомість й збурював почуття селян аж чотири десятиліття. Поки долею

випадку, а більш правильно вважати – Божою волею не відбулося подальшого розвитку події, що й привело до повного вияснення її справжньої сутності.

Нарешті селяни знайшли останки усіх зниклих в минулому людей. А почалось з того, що малий пастушок знайшов біля річки людський череп. Примітно, що оповідачка доволі реалістично – розлого, з численними деталями моделює розмову дитини, що знайшла череп, із своїм батьком. Ця розмова несе в собі важливе ідейно-сміслові навантаження. Коли люди, а тим більше діти випадково знаходять людські останки – це завжди екстремальна подія. Вона спонукає задуматися, звідки ці останки, чому вони відповідним чином не захоронені, хто спричинився до осквернення що найменше до осквернення людського праху. А ще важливіше питання – хто були ці люди, і якою смертю, від чиїх рук вони загинули. Звідси функція цієї розмови полягає у смисловому й емоційному налаштування слухачів, що їх чекає розкриття якоїсь жахливої таємниці.

І дійсно, люди дізналися, що зниклі колись жителі села були жорстоко замордовані, а їхні тіла заховані з метою замести сліди злочину. Але і далі відкритим залишилося основне питання, чиїх же рук це справа. Очевидно, в сільському середовищі домінантною і далі залишалася думка, яку, правда, вголос не висловлювали, що усіх їх знищили повстанці.

І все ж Боже провидіння, зберігши єдиного учасника цієї жахливої події – колишнього стрибка, тобто члена так званих винищувальних батальйонів, що виконували допоміжні функції в радянських репресивних органах. Він і розкрив повністю страшну правду цього тяжкого злочину – як учасник, що брав у ньому безпосередню участь, розповів, що ні в чому не винних, чесних мешканців села підступно знищила провокативна спецгрупа МДБ. І робилося це з метою дискредитувати українських повстанців в очах місцевого населення, щоб таким чином припинити збройне підпілля.

Цей стрибок у переказі завдяки художній майстерності оповідачки виведений дуже реалістично, життєво правдиво. вдало

розкрито його психологічний стан, моральна мотивація сказати людям усю правду, щире прагнення очиститися від тяжкого гріху, який не дає йому вмерти. Така реалістичність цього образу передовсім удостоверяє його твердження. Слухачі сприймають його як щире й правдиве, а отже безсумнівно переконуються, що цей злочин – справа рук московських окупантів. А українські повстанці в їхній свідомості знову сприймаються як героїчні й жертвні борці за Українську самостійну й соборну державу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шанковський Л. УПА на Підгаєччині. Підгаєцька земля: Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Торонто. 1980. С. 266.
2. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. С. 235–334.
3. Лемберт Г. Герменевтика. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. К.: Основи, 2003. С. 89–90.
4. *Борев Ю.* Эстетика; изд. 4-е, доп. М.: Издательство политической литературы, 1988. С. 432.
5. Записав Євген Луньо 2.07.2019 р. у с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл. від Бандри Катерини, 1934 р. н. – Домашній архів Євгена Луня.

Мельник Віра,
кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
Мельник Роман,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії,
музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету „Львівська Політехніка,,

СТАВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ В УРСР У 1944-1950-их роках

Адаптація як специфічний людський спосіб пристосування особистості до мінливого навколишнього світу належить до дослідницьких напрямків, актуальних для багатьох наук про людину, її життя і діяльність. Різноманітні аспекти адаптації є предметом наукових досліджень у філософії, психології, медицині, етнології та ін. Особливе місце відводиться питанням соціальної адаптації. Поняттю “соціальне” часто надають надто широке і суперечливе значення, особливо в порівнянні зі “суспільним”. У літературі з досліджуваної проблеми немає однозначного підходу до визначення поняття “соціальна адаптація”. Одні автори визначають адаптацію як “процес пристосування і звикання особистості до існуючих суспільних відносин, норм, зразків, традицій суспільства, в якому живе і діє людина”. Інші автори визначають соціальну адаптацію як стан взаємовідносин особистості та соціального середовища, що характеризується наявністю об’єктивних і суб’єктивних обставин, які дають можливість особистості без особливих зовнішніх і внутрішніх психологічних конфліктів задовольняти свої специфічні потреби [5, с. 300-301].

Незважаючи на всі матеріальні труднощі, умови праці і нові “радянські порядки”, яких зазнали переселенці після депортації їх до УРСР, найбільш гнітючою була думка і розуміння того, що вони тут чужі [3, с. 245]. На такий моральний стан переселенців впливало, зокрема, ставлення до них місцевого населення. Відгуки опитаних переселенців із Польщі на це питання дуже різні. Частина переселенців, що спочатку були розселені в східних областях УРСР стверджують, що там їх місцеве населення “обзивало поляками і насміхалось, як

тільки могло” [19, с. 162], а дехто з переселенців згадує, що ставлення до них було доброзичливе, нас беззлісно називали “полячками” [14, с. 62]. Ті з переселенців, що остаточно оселились у західних областях України, в основному також згадують про негативне ставлення до них місцевого населення: “Слово “переселенець” вимовлялось з негативним відтінком, у нього вкладалось поняття меншовартості, а це аж ніяк не відповідало дійсності [20, с. 163]. “Ми – не переселенці, ми вигнанці” – стверджують усі депортовані українці з Польщі [25, с. 1]. Г. Олійник згадує, що по приїзді в Тернопільську область їх прозивали “західняками” [16].

І. Опалко, яка оселилась на Львівщині у м. Винники розповідає, що їх прозивали “мазурами”, а переселенка М. Бряшко, яка також оселилась у тій ж області, розповідала: “Ці корінні мешканці села казали на нас “лемки” (хоча родина була із Надсяння), і що ми приїхали на їх землю. І донині тут кричать: і чого нас тут переселили. А ми дійсно тут якісь зайти” [13]. Б. Ярош так описує ставлення до переселенців, які оселились на Волині: “За потуранням властей слова “переселенець” і “забужанин” перетворилися на лайливі” [26, с. 62]. Переселенець С. Залєвський розповідає, що коли він з родиною прибув до Рівненської області, то місцеве населення прозивало їх “забужани з чорним піднебінням”. От який гіркий заповіт-склалиті переселенці-“забужани”.

Як умру, тьо поховайте, мене біля Буга.

На могилу положіть: борони і плуга.

А могилу Ви обсипте – червоним камінням,

А на табличці напишіть :

“Помер забужанин з “чорним піднебінням” [10].

Історик В. Кіцак звертає увагу на те, що у Західній Україні переселенська говірка не так виділялась, та й поляками лемків чи холмщаків ніхто не вважав [12, с. 111]. Переселенка Н. Павонська згадує, що після прибуття в Рівненську область їх “впустила до хати самотня жінка з маленькими дітьми. Ми жили у неї цілу зиму і дуже вдячні їй, що вона нас прихистила, хоч її помешкання складалося лише з однієї кімнати”. Багато переселенців з болем розпові-

дають, що їх “зневажали”, “не любили”, “в хату кидали камінням”, “булизлосні на то, що ми сюди приїхали”, “сміялись з нас”. В. Гудь, переселенець на Тернопільщині, згадував: “Сусіди вогнем дихають: “влізли у їхню хату”. І так стали ми жити чужі серед своїх, ізгоями “на нашій не своїй землі”. Але треба було якось боротися за своє місце під сонцем. Надіятись не було на кого. Місцеві жителі зустріли, хто байдуже, хто насторожено, хто неприязно, а дехто гірше”. “Ніхто не хотів нас навіть тимчасово прийняти до хати. Місцеве населення було переконане, що ми добровільно переселились, а отже якісь голодранці, бо хто з порядних людей залишає свої рідні місця” – такої думки були про переселенців жителі на Львівщині. У своїй книзі спогадів ставлення корінного населення до переселенців, яких завезли у Тернопільську область, Т.-Ф. Гоч описав так: “І як нас зустріли місцеві жителі? На словах від ока ніби добре, але насправді далеко не так, нас називали лемками, “дідами”, паршивцями. У них щось було позичити чи попросити – то тільки встиду набрався в докір. Можна було почути, що наїхали сюди дідове, голота і т. п...” [7, с. 59]. Переселенка М. Жила, яка оселилась у Львівській області, стверджує: “Найбільше, що мені запам’яталося з того часу, – це приниження переселенців місцевим населенням. Сміялися з нашої мови, звичаїв. А з огидою вимовлене ким-небудь слово “лемки” стискало серце до болю. У 50-ті роки принизливим було навіть одруження з переселенцями. Тільки зібравшись разом переселенці могли вільно говорити своєю мовою, співати пісні. Навіть у школі ми, діти відчували цю нерівність” [8, с. 391]. Треба зауважити, що в перші роки після депортації, під час проживання в УРСР, у переселенців була тенденція до одруження між собою. От як пояснював цей факт лемко Т.-Ф. Гоч: “Такий ще погляд був, що перші роки ми як хлопці та дівчата (мається на увазі переселенська молодь. – Н.Д.) не спілкувалися з місцевими хлопцями і дівчатами. Вони просто нас цуралися, як таких лемків дуже бідних [...]. Погляди змінилися до нас і на нас після 50 років, коли наша молодь почала вчитись. Поступала в технікуми і інститути, і коли появилася матеріальна можливість вчитися. І дійсно в тоїмолоді появи-

лась перспектива до науки” [7, с. 60]. З часом багато переселенців поєдналися з волинянами, галичанами, вони створили гарні сім’ї, чесною працею і талантом примножували і примножують багатство та славу краю.

Треба зауважити, що переселенцям була притаманна така риса, як дружність і згуртованість: “В них була така думка (у місцевого населення. – Н.Д.), що ми як лемки взагалі не вміємо ні жити, ні працювати по людськи. Але коли життя показало як ми вміємо працювати, що кожний господар із наших вміє зробити двері, вікна, воза, або вкுவати коня, знаходити вихід з трудного положення, – їхні погляди змінились [...]. Місцеві жителі дуже дивувались тим, що лемки щирі, дружні, гостинні, один одного виручає і тут же по своєму горді, один за одного, як кажуть горою стоїть. Бувало так, що з бідніших місцевих людей попросять привести дрова, або поле виорати, засіяти, то лемки зразу послухали і саме важне те, що не брали плату за роботу, а за дякую. Або хату побудувати так як та традиція була у нас на Лемківщині” – так характеризує своїх братів-лемків Т.-Ф. Гоч [7, с. 58, 59]. За розповіддю М. Онуфрійчука, холмщака., який проживає зараз у Волинській області, місцеве населення так відгукувалось про його побратимів: “Оті забужани дружні, як жиди, а їхні чоловіки все вміють, усе роблять самі, самі будують, мурують, столярують, нікого зі сторони не наймають” [18, с.7].

Хотілось би звернути увагу ще на такий факт: майже всі переселенці, які були розселені в селах, де колись проживали тільки поляки, тобто ціле село із польського ставало українським (Наприклад, с. Чернихів Старо-Самбірського району, с. Родатичі Городоцького району) адаптувалось і прижилось до місцевих умов скоріше і спокійніше. Ті ж родини, які були розпорошені, особливо у східних областях України, майже асимілювались з місцевим населенням. Переселенка В. Яблонська, родина якої спочатку була депортована у Бердянськ, поділилась враженнями після відвідин своїх родичів, які там залишились: “У 1946 р., коли закінчились їстівні запаси, взяті з дому, а у колгоспі майже нічого не платили, став підступати голод. Безпаспортні переселенці почали втікати у західні області України.

Залишилися тільки ті, у кого були старі батьки і багатодітні сім'ї. Серед них і мої родичі. Коли там буваю – не можу на них дивитися без болю. Старші розмовляють покаліченою мовою, молодші – російською. Діти навчаються у російських школах. Останню українську школу у Бердянську закрили років двадцять тому. Відірвані від рідних коренів не знають своєї історії, мови, культури. Для місцевого ж населення вони залишилися “поляками” [8, с. 314].

Більшість із переселенців із Надсяння і Холмщини стверджують, що по приїзді до УРСР вони розмовляли “по-українськи” і їхній діалект не дуже відрізнявся від місцевого. А переселенці-лемки переважно “говорили тільки в дома по-лемківськи, а тепер вже не говоримо, бо батьки повмирали, а молоді забули” – так стверджує більшість респондентів, а саме Кметик М. П., 1934 р. н. у с. Сянїчок Ново-Сянїцького повіту Краківського воєводства; Кондрат М. П., 1941 р. н. у с. Угорка Ярославського повіту Жешувського воєводства; Кузик Р. М., 1934 р. н. у с. Лопінко Лісківського повіту Жешувського воєводства; Кушнір Н. С., 1937 р. н. у с. Вербиця Холмського повіту Люблінського воєводства; Левицька Г. М., 1933 р. н. у с. Тилич Ново-Сянїцького повіту Краківського воєводства; Магала М. В., 1900 р. н. у с. Воля Нижня Сянїцького повіту Жешувського воєводства та ін.

Так чи інакше, але в результаті депортації з Польщі українські переселенці отримали нову батьківщину. Старше покоління переселенців померло або доживає віку біля своїх дітей і онуків, а останні, народившись тут, прижилися і їхньою рідною землею стала чужа для батьків земля. Через багато років окремих переселенцям вдалося побувати у своїх рідних сторонах: старі хати повалились, вирости на їх місці нові, селом ходять люди і говорять чужою мовою. А українців, що там залишилися, польська влада насильно вивезла на захід – на “землі одзискані”. Деякі з вивезених українців знову повернулись у свої краї і тут ж спольщилися. Свої враження після відвідин рідної землі переселенка С. Васюта описує так: “Хоча жалю за минулим немає, прикрість усе-таки залишилась. Особливо після останнього візиту, коли з нас там сміялись. Уже згодом у селі організували автобус, і могли їхати

всі, хто бажає. Але я сказала, що вже більше не поїду. Нема мені там чого їхати. Цевже не моє” [17, с.15]. Таке враження з батьківської землі виносять у своїх спогадах майже всі переселенці. На моє запитання “Чи побували Ви, або хтось із рідних чи знайомих після депортації на Батьківщині?” відповідають “Так” близько 50 % опитаних переселенців із Польщі. Всеукраїнське соціологічне опитування, що було проведене серед переселенців у 90-х роках ХХ ст., свідчить, що “голодували на новому місці” 70 % українців із Польщі, не були забезпечені відповідними житловими умовами 84 %, а 73 % тужили за рідним краєм, хотіли б повернутись на свої землі 56 % [4, с. 31, 32]. “І ця туга за Батьківщиною, рідним селом, за рідною хатою ніколи не покидала нас. Старі люди перед смертю просили хоч ковток води зі своєї рідної криниці, щоб легше було вмерти” [8, с. 185]. Недаремно, слова виведені на плакаті, що висів на міжнародному фестивалі “Ватра-91” у Польщі, де зібрались представники лемків із усього світу, стали своєрідним лейтмотивом усіх депортованих українців із Польщі: “Ту хочу жити, умирати, де жили мій отець і мати” [21, с. 4].

У 1957 р. уряд ПНР дозволив українцям повернутися на рідні місця. Певна невеличка кількість українців, мотивуючи своє повернення довоєнним польським громадянством, повернулася тоді на свої корінні землі [24, с. 68-69]. Хоча кількісно ця група була незначною, вихідці з неї відіграли певну роль в організації офіційних форм громадського життя української етнічної групи Польщі після 1957 р. [11, с. 174]. Однак через адміністративні перешкоди, відсутність необхідних коштів, страх перед можливістю повторення репресивних акцій значна частина українського населення так і залишилась на місцях примусового переселення. Точна статистика кількості українців у Польщі відсутня. У всякому разі, після офіційного припинення евакуації у липні 1946 р. у межах Польщі залишалося близько 200 тис. українців. Польський перепис населення 2002 р. подав всього 31 тис. [9, с. 17]. Близько 500 тис. українців із Польщі прижились у межах теперішньої Української держави. Нині 63,2 % опитаних переселенців-лемків поцінують як бать-

ківщину: місцевість, де народились; 35,8 % – місцевість, де вкоренились; 3,0 – весь Карпатський край; 69,7 % – всю Україну [15, с. 313]. Чимало переселенців, як відомо сягнули мистецьких, наукових вершин, виявили хист у праці, здобули визнання і повагу. Та минуле непокоїть сумління. Невже задля того, що здобуто й інколи гучно рекламовано, треба було нівечити долю стільком людям, нищити їх генетичний ґрунт [1, с.44].

Треба наголосити, що й сьогодні справи колишніх виселенців перебувають у полі уваги української влади. Так, з 1 січня 1994 р. набрали чинності доповнення до Закону “Про статус ветеранів війни, їх соціального захисту”, де до учасників війни прирівняні й ті, хто після 9 вересня 1944 р. був переселений в Україну. Відповідно з Указом Президента України “Про заходи у зв’язку з 60-тою річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі” [22, с. 19, 20].

Держава всіляко підтримує прагнення переселенців із Лемківщини, Холмщини і Надсяння зберегти свою культуру, традиції, звичаї. Розроблена відповідна програма підтримки та збереження їхньої культурної спадщини до 2009 р. У регіонах працюють громадські організації, суспільно-культурні товариства та осередки. Найактивнішу позицію зараз займають Всеукраїнське товариство “Лемківщина”, Конгрес українців Холмщини та Підляшшя, Об’єднання товариств депортованих українців, Світова федерація українських лемківських об’єднань (СФЛУО) та ін. [2, с. 4] Вони допомагають переселенцям зберігати свою етнічну ідентичність. При підтримці уряду з друку вийшли численні монографії, наприклад “Антологія лемківської пісні”, “Польща і Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття” у 4-х томах та ін. Майже в усіх областях вийшли спогади очевидців того насильницького переселення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бадяк В. Історіографія депортації українців із Закерзоння // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.). Матеріали наукової конференції “50-річчя депортації”. Львів, 22 жовтня 1994. – Львів, 1996. – С. 41-44.

2. Боруцький С. Не забути ні днесь, ні завтра, ні потім // Високий замок. – 1997. – № 67. – С. 4.
3. Буцко О. В. К истории украинско-польского переселения 1944-1946 гг. // Матеріали міжнародної конференції Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. – Київ: НАН України. Інститут історії, 1995. – 283 с.
4. Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.): Навч. посіб. – Київ: Освіта, 1998. – 176 с.
5. Воробець А. Ю. Сутність, структура та механізми процесу соціальної адаптації // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць: У 2-х т. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2006. – Т. 1. – 448 с.
6. Ганус А. Закон про статус депортованих з Польщі українців – акт історичної справедливості // Експрес. – 14-21 вересня 2006. – С. 5.
7. Гоч Т.-Ф. Життя лемка. – Зиндраново, б/в, 1999. – 164 с.
8. Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – Т. 3: Спогади. – 418 с.
9. Етнографія України. Навч. посібн. – Видання 2-ге, перероблене і доповнене / За ред. проф. С. А. Макарчука. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
10. Залєвський С. Г., 1926 р. н. у с. Стульно Володавського повіту Люблінського воєводства.
11. Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник, Л. О. Лещенко., Ю. І. Макар та ін. – Київ: Україна, 1991. – 252 с.
12. Кіцак В. Розселення українців з Польщі в УРСР (1944-1947). Переселення їх із південних та східних областей в Західну Україну // Молода нація. Альманах. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 96-122.
13. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945 рр.) – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. – [Серія “Україна крізь віки”. – Т. 12].
14. Левицька Г. М., 1933 р. н. у с. Тилич Ново-Сяницького повіту Краківського воєводства.,
15. Нельга О. В. Теорія етносу. – Київ: ТанDEM, 1997. – 210 с.
16. Олійник Г. А., 1914 р. н. у Ветлин Ярославського повіту Ряшівського воєводства.].
17. Онишкевич Р. Біль, який не забути // Незалежність. – 2002. – № 8. – С.
18. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 164 с.
19. Процюк В. Книга пам'яті. – Львів: Вільна Україна, 1996. – 319 с.
20. Саквук В. “Боже, верни нас у Лемковину...” // За вільну Україну. – № 35. – 1991 – С. 4

21. Свинко Й. Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944-1947 рр.). – Тернопіль: Воля, 2004. – 340 с.
22. Сосновський М. Українці в Польщі борються за місце під сонцем. Нові дні: Універсальний ілюстрований місячник. – Троното: Нові дні, 1957. – № 84 – С. 17-20.
23. Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. – Київ: Родовід.
24. Щерба Г. Операція “Вісла” // Поклик сумління. – 1991. – № 2 (16). – С. 1-2.
25. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. XX ст.): Монографія. – Луцьк: Вежа ВДУ ім. Л. Українки, 1999. – 184 с.

*Олександр Музичко,
доктор історичних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова*

«УКРАЇНСЬКА МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» ЄВГЕНА ОНАЦЬКОГО ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО РОСІЙСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ

У цінному інтелектуальному доробку української діаспори унікальне місце належить «Українській малій енциклопедії» («УМЕ») Євгена Онацького. Всупереч вже тогочасним, а тим більше сучасним тенденціям, Є. Онацький використав енциклопедичний жанр не в якості приводу для колективного проекту, а як монографічної, одноосібної, праці, що була видана в Аргентині впродовж 1957 – 1967 років у 8 томах, 16 книгах (2148 сторінок). Цей проект нагадував античні часи (Пліній), чи XVIII ст. (енциклопедія британського священика Джона Гарріса). На подвижництво Є. Онацького спонукала релігійна складова світогляду, яку він висловив у передмові до своєї монументальної праці, що накладалось на загалом його консервативні переконання [2]. Видання такої праці в Аргентині полегшувалося атмосферою переважно консервативного католицького світу цієї країни, що мобілізувався в умовах загострення боротьби з лівацькими тенденціями та прямою загрозою ззовні. Це забезпечило його від тих негативних впливів, якими було перейняте північноамериканське середовище. Логічною була видавнича підтримка, яку надала Є. Онацькому аргентинська Українська автокефальна православна церква. Як і його аргентинський колега, видатний митець В. Цимбал, Є. Онацький виріс у Російській імперії, брав участь у подіях Української революції і тому був чудово обізнаний з витоками російської авторитарно-тоталітарної культури та її наслідками для українського народу. Довгі роки перебування в Італії у часи витоків та розквіту фашизму, дали йому можливість для широких порівняльних висновків та узагальнень.

Звичайно, головна праця Є. Онацького згадана в усіх працях про нього та в окремих статтях про «УМЕ» [1; 3; 4; 10]. В одній

публікації доробок вченого актуалізовано у контексті осмислення злочинів советського тоталітаризму [5]. Метою цієї статті є поглиблення вивчення питання про внесок Є. Онацького у розуміння феномену тоталітаризму, загалом механізмів пригнічення.

В окремому гаслі «Тоталітаризм» (том 15 «УМЕ») Є. Онацький вперше артикулював в українському інтелектуальному дискурсі поняття тоталітаризм, яке він використовував ще у своїх статтях 1940-х років. У 1960-х роках це поняття ще було досить новим і недостатньо розробленим у гуманітаристиці, про що справедливо зазначив вчений у гаслі. Сьогодні теж немає чіткості в його трактуваннях, особливо, на нашу думку в українській історіографії. Часто використовується, вважаємо, невдале визначення «сталінізм», що є або свідомою маніпуляцією задля обілення «чорної книги» комунізму, зведення усіх принципів недоліків лівих ідей та практики до постаті Й. Сталіна, або несвідомим слідуванням цьому концепту [8; 9].

Є. Онацький наважився дати власне визначення тоталітаризму: «державна система модерного абсолютизму, при якій вся державна влада знаходиться в руках олігархії одної партії, що фанатично виключає інші». Він зазначав глибокі історичні корені тоталітаризму (загальна нетерпимість до інакшості, інакомислення), але водночас вказував і на те, що це є новітнє явище. При тому він вважав класичними взірцями тоталітаризму нацистську Німеччину Гітлера та СРСР часів Й. Сталіна та М. Хрущова. Втім, увесь текст статті присвячено палкій критиці саме російського, советського тоталітаризму. При чому, як випливає з тексту, Є. Онацький виводив витoki цього режиму з самих початків комуністичної влади, тобто з часів В. Леніна. Таким чином, український мислитель розходився з Х. Арндт, яка не вважала режим В. Леніна тоталітарним, проте збігався з нею у сприйнятті нацистського та советського прикладів як класичних тоталітарних. З іншого боку, погляди Є. Онацького відповідають моделі К. Фридриха, який підкреслював, всупереч багатьом уявленням аж дотепер, що й після смерті Й. Сталіна СРСР залишався тоталітарним режимом. Хоча у самому визначенні йдеться лише про одну рису тоталітаризму, яку більшість аналіти-

ків справді вважає основною, з усього тексту гасла випливає, що для Є. Онацького не менш важливою ознакою був культ вождя та ідеологічні механізми впливу на маси.

Низка статей «УМЕ» свідчить, що італійський фашизм Є. Онацький не вважав тоталітарним режимом і ставився до Муссоліні зі значно більшою виваженістю, аніж до Леніна, Сталіна, Гітлера. Про це свідчать хоча б персонологічні статті, в яких емоційно наголошено особливо щодо Сталіна на злочинній сутності, а Гітлер охарактеризований як ворог українського народу. Натомість у статті про Б. Муссоліні наведено тільки цілком енциклопедично-стримані факти. У середині 1950-х років в іншому тексті Є. Онацький зазначав: «Тим часом, як більшовики в своєму божевіллі руйнують родину і разом із нею все, що прив'язує дитину до родини, руйнують традиції, що збагачують душу поезією давнього досвіду і власних спогадів, італійські фашисти вживають усіх можливих засобів для зміцнення родини, як органічної фундаментальної клітини, що, в сполученні з іншими такими ж клітинами, складає великий організм святої Батьківщини» [6, с. 22].

Окрім цього основного гасла, поняття тоталітаризм на сторінках «УМЕ» згадано ще 10 разів у десяти гаслах, розміщених у восьми томах. Показовим є те, що у 9 з 10 цих згадок присутній ССРСР. Тільки одного разу згадано виключно німецький націонал-соціалізм (нацизм). Двічі ССРСР згаданий разом з німецьким нацизмом та одного разу – разом з Китаєм (Китай разом з ССРСР також згадано у гаслі «Хліборобство», де зазначено рабське становище селян у цих державах, але поняття тоталітаризм тут не використано). В усіх гаслах переважає політико-правовий контекст, порушення прав людини тоталітарним (здебільшого советським) режимом: права на справедливий суд, свободу думки, пізнання, друку. У «Декларації прав людини» ООН 1948 р. поняття тоталітаризм було відсутнє. У гаслі «Права людини» Є. Онацький загадав про появу тоталітарних режимів як передумову появи та навів повний текст декларації. Економічний аспект виступає на перший план у гаслі «Державний капіталізм», що загалом є основним концептом у розумінні

Є. Онацьким сутності соціально-економічної моделі ССРСР та має суто негативний зміст.

Принциповим є зауваження у відповідному біографічному гаслі про те, що провісником тоталітаризму був британський філософ Т. Гоббс, адже саме він проповідував матеріалізм, егоїзм, ворожість між людьми, яких він уподібнював до вовків, мілітаризацію відносин між ними (війна проти всіх). Таким чином, Є. Онацький належав до числа тих аналітиків, які шукали глибокі історичні коріння тоталітаризму, передусім в інтелектуальній історії Європи. В історіографії непоодинокими є спроби відокремити доробок К. Маркса від тоталітарної практики, бо, мовляв, світлого теоретика, мрійника «викривили» [11]. Натомість для українського вченого був очевидним тісний зв'язок між теоріями К. Маркса, передусім «комуністичним маніфестом» та реалізацією цих теорій передусім у комуністичній Росії [7, с. 332].

Увесь текст «УМЕ» яскраво засвідчує переконання Є. Онацького в тому, що комуністичний советський тоталітаризм був зумовлений усією історією Росії. Він неодноразово називав його попередниками Івана Лютото, Петра I та Катерину II. Поняття атавізм трактується ним не у суто біологічному сенсі, а соціально-політично, мовляв, ССРСР відродив у московському народі давню жорстокість, фанатизм. Є. Онацький виступав як продовжувач багатої на такі паралелі української інтелектуальної традиції. Для нього та для низки інших українських мислителів було очевидним, що між червоною та білою Москвою не існує різниці в їх ставленні до базових людських цінностей та інших національностей, що, на жаль, не є засадою сучасного українського інтелектуального дискурсу та політики з їх надіями на «хорошого росіянина Навального» і т.п. міфи та фейки.

Десятки гасел-статей «УМЕ» складають своєрідний акт-звинувачення Росії за нищення українців, як фізичне, так і особливо моральне. Загалом, моральні, сутнісні аспекти тоталітарного ладу у Росії-ССРСР висувуються вченим на перший план. Зокрема, він зазначав», що марксистки є найбільшими провідниками аморально-

сті. У гаслі «Гармонія» він наголошував: «про будову якої солідної цивілізації можна думати в ССРСР, де на чолі держави вже від десятиліть стоять люди без жодного морального зміслу і без всякого релігійного чуття, що саме тому вкривають землю сіткою нечуванних злочинів?!». У статті «Дисципліна» Є. Онацький зазначав, що «упокорення чужому примусові визначає моральну смерть людини, в якій або цілком заперечується її волю, або не дається їй можливості виявитися». Зазначено, що попри офіційний атеїзм, насправді у ССРСР запанував цілком собі релігійний культ вождів. Так само і ідея «безкласового суспільства» виявилась утопією і натомість в ССРСР постало класове суспільство з партійною верхівкою на чолі.

Абстракції, до яких вдавався Є. Онацький вражають своєю несподіваністю. Наприклад, стаття, здавалося б з банальною назвою, «Автомат» лише на початку згадувала власне пристрій, машини, а у подальшому тексті розлогого гасла йшлося про перетворення людини на автомат в ССРСР. У статті «Абажур» Є. Онацький досить несподівано інтерпретує цей прилад як метафору «абажурства», як засобу викривлення московською пропагандою справжніх реалій. У гаслі «Абадон» Є. Онацький вдається до містичних порівнянь Сталіна з цим апокаліптичним персонажем. У статті з малозрозумілою на перший погляд назвою «Скількісна цивілізація» йшлося про матеріалізм та зрівнялівку, що панують у «червоному царстві». При тому він з оригінальністю наголосив на ще низці не таких помітних ознак життя у тоталітарній державі. У гаслі «Нудьга» описано, що від марності життя, заідеологізованості, советський інтелігент постійно перебуває у стані нудьгування, яке замінюється штучними, лицемірними, офіціозними, заходами. Цінно, що Є. Онацький бачив загрозу не лише у відвертих злочинцях, але й у «поплентачах», попутниках, сонмі угодівців та помічників режиму, що як флюгери, змінювали вектор руху і тому виступали (і виступають дотепер) як велика загроза національному руху.

Загалом, виявлення та опис стану жертв російсько-советського тоталітаризму посідає в Є. Онацького чільне місце. У багатьох статтях він підкреслює, що кваліть, нездатність до боротьби зі

злом, втрата високоморальних орієнтирів, є або передумовою, або наслідками тоталітарного тиску. Він зазначав у гаслі «Невтралітет»: «не можна бути невртральним, коли йдеш на боротьбу з НКВД» . Однією з базових тез є колоніальне становище України та інших «республік» в складі ССРСР. У цьому плані Є. Онацький спирався на дослідження Д. Соловєя, який при тому не оперував поняттям тоталітаризм. У декількох статтях він випромінював оптимізм щодо розвалу ССРСР та наростання там руху опору явно перебільшуючи його ступінь.

Але було б помилково думати, що для Є. Онацького альтернативою тоталітаризму було суспільство, в якому б понад усе були свободи та права людини в сенсі якогось понадсоціального та позадержавного абсолюту. Альтернативою для нього були національні демократичні держави республіканського типу, засновані на традиціоналізмі та консерватизмі, повазі до Бога, що діяли б в інтересах своїх націй. У частині гасел він справедливо наголошував на тому, що коріння тоталітаризму в тому числі породжені капіталістичними та ліберальними відносинами та режимами з їх різкою механізацією, відкиданням традицій та Бога. Таким чином, ідейно Є. Онацький протистояв сучасним проповідникам соціоінженерії, наприклад, Клаусу Швабу, що за своїм фанатизмом, догматичністю, часто нагадують своїх советських попередників і не дивним є пієтет багатьох з них до лівих, комуністичних ідей. Його розуміння свободи кардинально відрізнялося від «єсєївського» та демократично-американського розуміння свободи, більше наближаючись до республікансько-американського розуміння та думок сучасних консервативних кіл Європи, що протистоять сучасним загрозам ліво-ліберального тоталітаризму, нині реалізованого «карантинократією», інформаційним зомбуванням і т.п. новітніми технологіями роздмухування масового психозу з подальшим встановленням тотального контролю.

Оригінальність метатексту Є. Онацького унаочнюється завдяки порівнянню з більш відомим видавничим енциклопедичним проектом української діаспори: «Енциклопедією українознавства».

Зазначимо, що ми поділяємо думки критиків цього видання, що, зокрема, відзначали недоліки світоглядного характеру. Ми не знайдемо окремого гасла про тоталітаризм в «Енциклопедії українознавства», попри те, що між згаданим 15-тим томом «УМЕ» та томом «ЕУ» 1980 року було майже 15 років і поняття тоталітаризму більш усталилось. Проте, поняття тоталітаризм все ж таки присутнє у томах «ЕУ». У гаслі В. Маркуся «Союз Советських Соціалістичних Республік» поява тоталітаризму датована лише кінцем 1920-х – серединою 1930-их років і просто перераховано методи влади. Було також зазначено: «роля партії (при виключенні інших політичних органів та забороні внутрішньої й зовнішньої опозиції), з її догматичною ідеологією, застосування засобів примусу до терору включно, володіння і контроль над економічними ресурсами при єдиному централізованому господарському плянуванні, як також, цілковите підпорядкування всього життя політично-ідеологічним вимогам (програмі) партії і монополія на засоби комунікації – роблять советську політичну систему тоталітарною. Цьому також сприяють мілітаризація країни та бюрократизація всього режиму». Проте, таке реєстрування, на відміну від глибоких розгорнутих думок Є. Онацького, не формувало світоглядного бачення режиму і начебто провисало у повітрі. Тим більше, автор не демонстрував послідовності: наведено неправдиву тезу про те, що «із зростанням антикомуністичної небезпеки з боку тоталітарних режимів (Німеччина, Італія, Японія) ССРСР почав шукати зближення з західними державами». Таким чином, ССРСР виключався з кола тоталітарних держав. В інших гаслах «ЕУ» нам не вдалося виявити згадки про тоталітаризм.

Отже, «УМЕ» є не лише величним пам'ятником силі людської волі, духу та інтелекту Є. Онацького, але й надзвичайно актуальним джерелом формування світоглядних орієнтирів, міцних ідейних засад, що уможливають боротьбу з сучасними, значно, модифікованими загрозами тоталітаризму. Саме формування цих засад, запобіжників, а не дріб'язкові заборони, у динамічному, суперечливому, інформаційному ХХІ ст. дозволять зберегти українську націю

та державу. Дуже важливо розглядати думки Є. Онацького в українському національно-консервативному дискурсі і зміцнювати надалі цей дискурс як основу сучасного націєтворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білокін С. Енциклопедист, який випередив час (125 років від дня народження Євгена Онацького) // *Енциклопедичний вісник України*. – 2019. – Вип. 11. – С. 65–74.
2. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією // *Український історик*. – 1980. – Ч. 1–4. – С. 153–179.
3. Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. – Чернігів, 2016. – 184 с.
4. Мельник Ю. Світоглядне підґрунтя української держави у публіцистиці Євгена Онацького (за текстом “Української малої енциклопедії”) // *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. – 2019. – Вип. 11 (27). – С. 127 – 141.
5. Онацький Є. Нищення тоталітарним режимом пам’яток культури та релігії в Києві / Комент.: Г. Стрельського та А. Трубайчука // *Народна творчість та етнографія*. – 1997. – № 1. – С.58-61
6. Онацький Є. У вічному місті: записки українського журналіста. – Буенос-Айрес, 1954. – 534 с.
7. Онацький Є. Державний капіталізм // *УМЕ*. – Т. 3. – Буенос-Айрес, 1958. – С. 331-332.
8. Терлецька І. В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму. – К., 2009. – 162 с.
9. Терлецька І. В. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму. – К., 2013. – 320 с.
10. Червак Б. О. Концептуальні засади «Української малої енциклопедії» Євгена Онацького // *Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу*. – Київ, 2020. – С. 38-41.
11. Attali J. *Karl Marx ou l’esprit du monde*. – Paris, 2005. – 537 p.

*Оксана Нагорняк,
старший викладач кафедри українознавства
Львівського національного медичного
університету ім. Данила Галицького*

«ПОСТРІЛ НА ЗАХИСТ МІЛЬЙОНІВ»

Голодомор 1932-1933 років є однією із найбільших трагедій в історії України, яка забрала життя від 7 до 10 мільйонів ні в чому не винних людей. Голодомор не був випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямованозастосованого тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом.

Голод став зброєю масового біологічного знищення українців. Він на довгі десятиліття порушив природний генетичний фонд, призвів до морально-психологічних змін у свідомості нації. 1933 рік став для України часом національної катастрофи, наслідки якої відчуємо дотепер.

Українці, які проживали за межами СРСР, певний час не розуміли масштабів трагедії. Сталін та його оточення робили все для того, аби приховати страшну правду. Лише наприкінці травня 1933 р. у львівській пресі почали з'являтися дописи про становище населення за Збручем. Україномовні газети Галичини «Діло», «Нова зоря», «Нове село», «За Україну», «Боротьба» публікували десятки свідчень біженців із Великої України про жахіття, які там коїлись. Влітку 1933 року у Львові було створено Український громадський комітет рятунку України, у відозві якого «Биймо у великий дзвін на тривогу», опублікованій в газеті «Діло» йшлося:

«...Український народе! Де б ти не жив поза межами Великої України, чи в Галичині, чи за океаном в Америці, чи на Волині й Холмищині, чи в далекій Австрії, чи на Буковині й Бессарабії, чи в Китаї, чи на Закарпатті й на еміграції в Європі, чи в гарячій Африці, – ніде ти не можеш спокійно приглядатися величезному горю та мукам твоїх неволених та голодженних братів...

Урвалася міра твого терпіння. Мовчати далі не можна. Скрізь, де б'ється українське серце, треба не тільки протестувати проти всіх комуністичних насильств, але й зворушити сумління цілого

людства, поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на твоє положення і прийшов тобі з допомогою».

Трагічне становище українського народу на Наддніпрянщині мобілізувало на Західній Україні громадські й політичні сили суспільства для захисту нації. Суцільне винищення українства викликало різко негативне ставлення місцевого населення до більшовицького режиму та його політики, спричинило докорінну зміну суспільних настроїв у Галичині.

Організація Українських Націоналістів (ОУН) прагнула привернути увагу світової спільноти до трагедії, що трапилась в Україні. У червні 1933 року було прийнято рішення здійснити атентат (вбивство з політичних мотивів) на радянського дипломатичного представника у Львові. Однак цей акт повинен був відрізнятись від інших. Після успішного виконання бойовик мав залишитись на місці й здатися в руки поліції, щоб згодом на судовому процесі засудити дії радянської влади супроти українського народу.

Ретельно обирали людину, яка мала вчинити вбивство. Основна вимога до кандидата - бездоганне володіння зброєю. Окрім того, це мав бути інтелігентний чоловік, з міцними нервами, який легко входить у довіру, бо завданням було не лише виконати присуд, а й захистити себе від охоронців у консульстві й гідно триматися під час судового процесу, який мав висвітлюватись світовими засобами масової інформації. Таким чином, стрілець мав бути таким собі виразником думки українців. Охочих було багато, відібрали десятьох. А з цієї десятки вибрали 18-річного студента Львівського університету, Миколу Лемика, який добровільно зголосився здійснити акт помсти сталінському режиму за мільйони замордованих голодом співвітчизників. Юнак усвідомлював, що ця місія може стати для нього останньою, але сміливо погодився виконати завдання.

Технічною підготовкою до атентату керували бойові референти ОУН Роман Шухевич та Богдан Підгайний, а увесь процес контролював безпосередньо сам Степан Бандера. Кілька разів він навіть зустрічався з Миколою у Львові і давав інструкції, як саме поводити себе під час замаху.

21 жовтня 1933 у Львові Микола Лемик двічі вистріливу сталінського емісара Олексія Майлова. Перед цим юнак вигукнув: «Це тобі від Організації Українських Націоналістів — за муки і смерть наших братів та сестер, за голод в Україні, за всі знущання...». На місці події Микола Лемик добровільно здався польській поліції, аби донести правду про злочини московських окупантів на схід від Збруча.

Убивство представника комуністичного режиму Олексія Майлова донині вважається найсмівливішим актом проти організаторів Голодомору.

Суд над оунівцем і його аргументація свого вчинку у залі судового засідання зробили великий резонанс у західній пресі про те, що насправді відбувалось в Україні. Як наслідок - світ дізнався про Голодомор 1932-1933 рр., що, можливо, комусь і врятувало життя.

Незважаючи на молодий вік, хлопця засудили до довічного ув'язнення. У жовтні 1941 року співробітники німецької спецслужби СД заарештували Миколу Лемика та розстріляли в Миргороді; справжнє місце поховання дотепер нікому не відоме.

Героїчний вчинок Миколи Лемика не лише привернув увагу всього світу до трагічних подій тогочасної України, але й засвідчив національну солідарність українців Заходу зі своїми східними братами.

Зараз про атентат, який відбувся 80 років тому, нагадує меморіальна табличка на будинку по вулиці Котляревського у Львові, на колишньому будинку Радянського консульства. Це згадка не тільки про відважний і самовідданий вчинок львівського студента, але й пам'ять про страшну трагедію українського народу – Голодомор, якого ми не маємо права забути і пробачити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірчак Володимир .Убити одного, щоб врятувати мільйони // Київ: Історична правда, 21 жовтня 2018р.
2. Гарбарчук Кость. Постріл проти Голодомору// Луцьк: Вісник, 23. 10 .2008р.
3. Лукашук Христина. Микола Лемик. - Івано-Франківськ: Дискурсус, 2018 р. – 32 с.

*Володимир Парацій,
старший науковий співробітник
Бережанського краєзнавчого музею
(Тернопільська обл.)*

Бережани в часи Другої світової війни (український вимір): «пам'ять» без «примирення»

Розпочнемо із загальновідомого: Указом Президента України від 24 березня 2015 року № 169/2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни» в Україні встановлено День пам'яті та примирення, який передбачено відзначати щороку 8 травня. Цим урядовим документом наша держава приєднується до світової традиції. Адже, у відповідній резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних націй, яку було ухвалено в листопаді 2004 року, пропонується державам-членам ООН, неурядовим організаціям і приватним особам щорічно відзначати один чи обидва дні (8 і 9 травня) як день пам'яті всіх жертв Другої світової війни.

Власне, в преамбулі Президентського Указу чітко прописано мету: «гідне вшанування подвигу Українського народу, його визначного внеску у перемогу Антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, висловлення поваги усім борцям проти нацизму, увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, воєнних злочинів, депортацій та злочинів проти людяності, скоєних у роки війни, посилення турботи про ветеранів війни, учасників українського визвольного руху цього періоду, жертв нацистських переслідувань, утвердження спадкоємності традицій воїнів – переможців нацизму та нинішніх захисників Вітчизни, консолідації суспільства навколо ідеї захисту України...». Втілюється й нова символіка – червоні маки (характерна для європейських країн ще з пам'яті про Першу світову війну); з'являються продумані «слогани»: «Ніколи знову», «Пам'ятаємо. Перемагаємо».

Це виглядає дуже позитивно та ідеологічно-вивірено в порівнянні з попереднім Президентським Указом від 19 жовтня 2012 року

№ 604(що втратив чинність) «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років». Тут є все, що відповідає рудименту «радянського» (а, в сучасному відображенні – й проросійського) на противагу іншим країнам антигітлерівської коаліції: і «увічнення безсмертного подвигу народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», і «посилення соціального захисту ветеранів Великої Вітчизняної війни», і про перспективу оголошення 2015 року «Роком ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». Тобто, не існує Друга світова війна 1939-1945 рр. (а лише «Велика Вітчизняна...»), не існує українського визвольного руху (а тільки ветерани...), існують лише односторонні воєнні злочини й депортації (виключно з німецького боку); загалом – не існує України в часи воєнного минулого та сьогодення.

Але, при такій постановці питання зникала нормативна підстава для об'єктивного висвітлення подій Другої світової війни, зокрема –на рівні конкретно визначених регіонів чи населених пунктів. Особливо західноукраїнських, для яких війна почалася, як і для всієї Європи – з 1939 року. Тут загарбниками й воєнними злочинцями були всі – і нацисти, і більшовики. Ставити між ними знак рівності чи «більше-менше» не приходиться. Тому, залишається одна «пам'ять», але незрозумілими (й несприйнятливими) є сторони та форми «примирення».

Український вимір Бережан періоду Другої світової війни – це трагічний вимір. Адже, незважаючи на зовні український фон нового «визволення» з 17 вересня 1939 р., на західноукраїнські землі прийшла антиукраїнська й, загалом, антинародна політична (радянська) система; система, управлінська суть якої проявлялася в репресивних заходах.

Власне репресії почалися вже з кінця 1939 р. і окремими етапами масових арештів тривали до початку німецько-радянської війни. Повітові міста, як центри локалізації структур НКВС та НКДБ, тюремних відомств, ставали місцями тортур і нищення місцевих жителів; нищення за будь-що: приналежність до національних організацій,

за службову діяльність, за власну думку, навіть – за власний український менталітет. Бережани ці хвили не оминули і стара, зведена ще за австрійських часів, тюрма була постійно переповнена.

Ще у березні 1941 року в краї пройшла нова хвиля арештів. Тепер головними «ворогами» вважалися молоді, свідомі місцеві жителі – українці й поляки – підозрювані в антирадянських настроях, іноді просто люди з неслов'янськими прізвищами. Серед ув'язнених були і зовсім юні – учні сьомого класу школи, і старезні пенсіонери – у минулому військовослужбовці різних армій.

Загалом, станом на 10 червня 1941 р., в 63 в'язницях України, при ліміті (!!!) у 30753 місця, перебували 72768 осіб. Зокрема, у Тернопільській області – 3678 ув'язнених, разом по східногалицьких землях – 15547 осіб. Початок радянсько-німецької війни для багатьох з них став смертним вироком без суду і слідства. Адже, згідно з чинною інструкцією, з початком бойових дій, який підпадав під визначення «надзвичайного стану», усі в'язні, що були засуджені на смерть або до тривалих термінів ув'язнення (від 10 років і більше), підлягали, як «особливо небезпечні», «евакуації по першій категорії» – (дивне визначення, яке трактувалося як негайний розстріл). Особливо це стосувалося ув'язнених по політичних статтях.

Для евакуації в'язнів, 25 червня 1941 р. до Бережан була вислана з Тернополя каральна команда – 22 конвоїри під керівництвом молодшого лейтенанта Глови і двох сержантів. 26 червня вивезено першу партію ув'язнених. Але швидке просування німецьких військ перешкодило подальшій евакуації. Тому поступило розпорядження відпустити з в'язниці засуджених чи заарештованих лише по кримінальних (знайдено було цікавий термін – «побутових») статтях. Усіх інших – політичних, навіть просто затриманих за підозрою, при облавах і відсутності документів – «евакуувати по першій категорії» (також дуже цинічний та жорстокий «нововираз»).

І з 27 червня 1941 р. в Бережанській в'язниці почалися криваві масові розправи. Не зважаючи на ревіння постійно включених двигунів тракторів, мешканці міста всі ці дні чули з тюрми постріли і крики людей.

Правда, здійснювалися й окремі евакуаційні заходи. Але результат... Так, 28 червня з Бережанської в'язниці забрано до Підгаєць 34 ув'язнених. Але дотепер не розкрита таємниця, де їх знищили; адже до Підгаєць вони не доїхали. Так само, невідома доля 94 ув'язнених, забраних 29 червня молодшим лейтенантом Гловою на етап до станції Іваново Ярославської залізниці в Росії. Швидше за все, їх також знищили.

Масовий характер розстрілів ув'язнених у Бережанській тюрмі 27 червня підтверджується й на підставі звіту начальника в'язниці Красана.

Свої криваві сліди радянські загарбники намагалися приховати; про необхідність цього видавалися навіть окремі накази. Але, зайняті власною евакуацією і порятунком, працівники в'язниці й НКВС перекладали ці обов'язки один на одного, виконували їх поспішно. Жертви закопували у доверху наповнені загальні ями, іноді кидали на місці розстрілу. Так, у лісі біля села Жуків 12 розстріляних лежали покинутими декілька днів. Жителі не сміли до них наближатися, поки більшовики втекли з району. Те ж саме відбулося і з шістьма розстріляними поблизу с. Баранівка, в урочищі «Писарівка».

Начальник районного НКВС Максимов замордував у підвалі в'язниці 60 ув'язнених, але, всупереч розпорядженню начальства, їх не прибрав і не дав автомашин для вивозу, втікши з міста. Тільки увечері 29 червня були виділено дві вантажівки. На них завантажили 40 тіл, щоб вивезти до ям, заготовлених на території військової частини, біля замку Синявських. Двадцять тіл залишилися у в'язниці. Під час бомбардування та обстрілу одна машина була підбита. Не доїхавши 200 метрів, виконавці скинули тіла убитих під міст у річку, залишили машини і розбіглися.

Тепер з розсекречених документів стали відомі деякі подробиці. Зі звітів представника з Києва капітана Паніна начальнику управління в'язниць НКВС УРСР капітану держбезпеки Філіпову від 8 липня 1941 р. стає відомо, що 20 тіл залишилися не вивезеними з підвалів в'язниці, а ще 48 ув'язнених не поховано у самій тюрмі. Панін звинуватив в цьому виконавців «евакуації» Бережанської

в'язниці – начальника районного НКВС Максимова, начальника в'язниці Красана. Ця інформація подається також у звіті згаданого Красана, який старається обвинувачення в невивезенні знищених перекласти на Максимова – начальника районного НКВС.

Також Красан подає ще й таку «статистичну» інформацію (цитуємо мовою оригіналу): «Заклученных на день эвакуации в тюрьме... г. Бережанысодержалось 376 человек, из них: Выдано в РО НКГБ 174 человека. Этапировано в Тарнопольскуютюрьму 94 чел. Освобождено по постановлению прокурора 51 чел. – // – РО НКВД 2 чел. Выдано в РО НКГБ, но не израсходованы 48 чел.». Деякі цифри уже відомі (як «не израсходованы», тобто не приховані, 48 осіб; чи етаповані у безвість 94 особи). Звільнених 53 особи – це засуджені по кримінальним («бытовым») статтям. Передані до районного відділу НКДБ – це, беззаперечно, ті, кого планувалося стратити.

Підтвердження про розстріли в околицях Бережанського замку знаходимо й з витягів документів НКВС, опублікованих у книзі Олега Романіва та Інни Федущак «Західноукраїнська трагедія 1941». Так, у звіті начальника тюремного управління НКВС УРСР про евакуацію в'язнів з тюрем Західної України та інших областей УРСР від 12 липня 1941 р. чітко вказано, що в Бережанах (цитуємо мовою оригіналу) «погребение призведено в расположениивоенской части (стараякрепость)». Мова велася про жертв масових розстрілів із місцевої в'язниці.

Усього тепер відомо про 157 розстріляних в Бережанській в'язниці. Частину замордованих закопали у парку біля замку Синявських. Врятуватися вдалося небагатьом. Як згадує очевидець: «Тут виявилось, що нас, щасливців, які unikнули смерті, було не більше 100, а всіх ін. перебито» (Шлях перемоги. – 1960. – 8 травня).

На початку липня 1941 р. членам ОУН, мешканцям Бережан і сіл району вдалося проникнути у приміщення в'язниці. Те, що вони побачили було жахливим: знівечені трупи зі слідами страшних тортур, закривавлені стіни та підлога. Опублікованих свідчень очевидців є вдосталь.

Але ще жахливішим було побачене на території міського парку. Тут, «на громадській площі біля руїн замку», у трьох могилах, поховані мешканці – більша частина з вищеназваних 157 розстріляних у Бережанській в'язниці. На початку липня німецька окупаційна адміністрація дозволила розкрити дві могили. У них було знайдено понад сімдесят загиблих. Деяких з них було впізнано одразу, як: учителя з с. Нараєва А. Павліва, мешканку с. Лісники (околиця Бережан) Анну Яцишин (1923 р.н.). На багатьох жертвах віднаходили сліди страшних, садистських, тортур.

Цінними свідченнями можуть бути спогади Юліана Павліва (1930 р.н.), уродженця с. Нараєва (вони опубліковані й широко цитовані). Ще перед війною була заарештована його тітка Іванна. Тому в перших числах липня мати, взявши сина із собою, прийшли до Бережанською тюрми. Він описує жахливе враження від побаченого: кров, понівечені трупи зі слідами страшних катувань. Але тітку Іванну вони знайшли на березі річки Золота Липа біля замку, «який НКВД використовував як катівню». Вона, як і інші викопані жертви, були замучені садистськими способами. Деякі тіла вилувлювали з річки, «невпізнаних ховали у спільних могилах» на міському цвинтарі.

Упізнані останки дозволялося забирати родичам для поховання належним чином. Так була перепохована на цвинтарі в Лісниках Анна Яцишин.

Але третю могилу, через літню спеку, не розкопувано, а останки не ексгумовано. Та й два розкритих місця захоронення повноцінно вивчено не було; по причині спеки їх також швидко засипано.

Підтвердженнь фактів масових знищень радянськими також окупантами мешканців Бережанщиниупродовж 27 червня – 02 липня 1941 р. чимало: це і переписка безпосередніх виконавців, і свідчення очевидців. Вони стали незаперечними документами сучасних досліджень. Для прикладу (та незаангажованості) процитуємо польського дослідника ЄжиВенгерського (Lwówprodokuracja sowiecka 1939-1941. – Warszawa, 1991), який окремо фіксує: «У Бережанах від 2 червня розпочато розстріли в'язнів на подвір'ї в'яз-

ниці, заглушаючи звуки пострілів гуркотом мотору трактора. Трупи вивезено до приготованих і замаскованих потім могил. Після німецького нальоту на місто, від ночі 29 червня до наступного дня незахоронені трупи скинуто з мосту до річки Золота Липа. Сумарно загинуло понад 300 в'язнів, решта – коло 80 – врятувалися, коли охорона покинула в'язницю під час нового бомбардування» (с. 278).

Слід також зауважити, що існують списки людей, які були ув'язненими Бережанської тюрми упродовж 1939-1941 рр., перелік шістьох упізнаних у липні 1941 р. жертв (Бережанська земля. Книга пам'яті. – Тернопіль, 2006. – Т. 3), списки знищених в'язнів (в тематичній експозиції Бережанського краєзнавчого музею).

Нині визначаються перспективи пошуків трьох могил біля стін Бережанського замку на території міського парку. Адже, наявність місць масових поховань жертв радянського тоталітарного режиму там, де в наші дні відбуваються різноманітні урочистості та святкування, є наругою над пам'яттю невинно знищених, а – отже – глумлінням над історичною пам'яттю. Проведення таких пошуково-ексгумаційних робіт як раз і сприятиме відновленню цієї пам'яті на рівні держави й на конкретному позитивному прикладі. Окрім того – виявлення, ексгумація та перезахоронення останків, а також інформація про проведену діяльність, сприятимуть відкриттю та осмисленню нових фактів злочинності радянського (сталінського) тоталітарного режиму проти людства.

Німецькі війська ввійшли до Бережан третього липня 1941 року. І понад три роки місто знаходилося в руках інших окупантів, з характерним уже для нацизму «новим порядком»; особливо трагічне – це єврейське гетто (і масове знищення єврейського населення краю). Не уникаючи цієї сторінки в історії нашого міста (як і загалом міського життя за німецької окупації), спрямовуємо усіх зацікавлених до монографії відомого єврейського історика (який дитячі роки, зокрема й воєнні, провів у Бережанах) Шимона Редліха («Разом і нарізно в Бережанах...»).

В ході проведення Львівсько-Сандомирської операції (13 липня – 29 серпня 1944 р.) – шостого з ідеологемних «десяти сталін-

ських ударів» – 127 стрілецька дивізія Першого Українського фронту під командуванням генерал-майора І. Говорова 22 липня 1944 р. захопила Бережани. При наступі на місто загинуло 88 радянських бійців. Це було доволі «малокровне» «визволення»; адже при наступі на сусідню Козову (15 км. на схід від Бережан) 20 липня 1944 р. загинуло 486 радянських солдат і офіцерів (особливо жорстокі зіткнення відбувалися на переправі через р. Коропець, міст через який німецькі війська висалили в повітря).

Бережани 1944 р. дуже різнилися від того, яким воно було перед війною і впродовж першої радянської окупації 1939-1941 рр. Його населення зменшилося до кількох тисяч (з 12 тисяч передвоєнних). Частина міста лежала у руїнах.

Ззовні багато що виглядало позитивно. До кінця 1944 р. відновили роботу цегельні заводи, деревообробна артіль, райхарчокомбінат, електростанція (побудована ще на поч. 1930-х рр.), МТС (машинно-тракторна станція), побутові майстерні, телеграф, пошта. Відкрито лікарню й поліклініку. З першого вересня розпочато навчання у двох школах та педагогічному училищі. Але повертала-ся репресивна система, яка довела свою антинародну та антиукраїнську сутність ще в 1939-1941 роках.

Місцеве польське підпілля (представники АК – Армії Крайової) відразу встановило зв'язок зрадянською армією, відділами НКВС та адміністрацією. Уже 23 липня загони АК, із біло-червоними пов'язками на руках, промаршували у місто й представилися в місцеву радянську комендатуру. Після переговорів між керівниками АК і радянською владою, близько 150 їх вояків вступили до винищувального («истребительного») батальйону. До його складу входили також росіяни та українці.

Бережанщина, на рівні з іншими західноукраїнськими регіонами, була в епіцентрі визвольних змагань Української Повстанської Армії (УПА) в останні воєнні та післявоєнні роки. У вересні 1944 року радянські загони НКВС провели широку каральну акцію в краї. Численні українські обійстя були зруйновані та спалені. А власне, згаданий Бережанський «истребительный» батальйон брав участь

приблизно у сотнізіткнень з підрозділами УПА в 1944-1945роках. Під час однієї з сутичок, у вересні 1944 року, українськими повстанцями в околицях с. Нараїв (на північ від Бережан) було вбито радянськогорайонного прокурора. Разом із ним загинули його російські і польські охоронці. Але, загалом, ця проблема потребує окремого висвітлення; висвітлення, хронологічні межі якого виходять поза часовий простір Другої світової війни.

Мислитель і вчений-енциклопедист XIII ст. Насираддін Тусі вважав війну алогічною в системі людських взаємовідносин, яка протирічить формам державного порядку. Для нього: «Війна... є найбільш небезпечним явищем серед усіх підлостей». І це безумовна істина. Адже війна тотально змінює життєвий уклад, приносить страждання. Тому, трагедія війни не повинна забуватися.

І пам'ять про Бережани та Бережанщину періоду Другої світової війни, зокрема через призму українського контенту, зберігається. Є окрема тематична експозиція в Бережанському краєзнавчому музеї, де експонуються як матеріали українського визвольного руху, так і музейні предмети «радянського» походження. І ця «пам'ять» спонукає до пізнання, аналізу, висновків, до пошуку аналогів із сьогоденням. Але аж ніяк не до «примирення» (за відсутності адекватних суб'єктів для цього).

І насамкінець – події в окремому місті чи регіоні – це лише одиничний факт; та він дозволяє будувати цілісну історичну схему про героїку й трагедію України поміж двома тоталітарними режимами.

*Галина Стечак,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького*

“ТРИ БРАТТЯ З ПРИКАРПАТТЯ”

XX століття поставило на чашу терезів долю духовних цінностей, долю культури і долю людини. Кількість української крові, пролитої завдяки комуністичному режиму, ні з чим не зрівняти. На цьому полі крові мали зрости нові українські люди – люди сильного духу. Їх поєднала боротьба за вільну національну державу під проводом ОУН (Організації Українських Націоналістів) та збройні змагання в лавах УПА. Українська Повстанська Армія – армія без держави – мала відвагу воювати одночасно проти двох найпотужніших військових формацій, проти двох найзлочинніших режимів (комуністів та нацистів), проти двох найбільших імперій XX століття. Масові арешти національно свідомих українців, висилки до Сибіру, конфіскація майна, ліквідація та розпуск «Просвіти», заборона релігійних обрядів, пошуки зрадників – ось такий далеко неповний перелік дій «визволителів», що прийшли до Галичини восени 1939-го року. Життя заставляло шукати вихід, і вихід був на той час один – йти у підпілля. Перші спроби опору проти більшовиків виникли у 40-му році, коли примусово стали організовувати колгоспи та почалися перші арешти і висилки до Сибіру. Досить швидко набрала потуги підпільна боротьба з новим окупантом. Її очолила організація українських націоналістів (ОУН), що мала досвід і боролась підпільно з польським режимом і формувала ряди борців за волю свого народу й за ідею побудови української самостійної держави.

До славних життєписів борців, які полягли у визвольних змаганнях 1940 – 1960 рр., звертатиметься не одне покоління українців, бо без відомостей про них не буде повноцінної історії України. Учасники цього руху сотнями і навіть тисячами своїх мужніх відважних вчинків заслужили собі не лише на згадку, а й довічну славу.

Ой там у лузі, там при дорозі //Червоні маки розцвіли.//Ой там три браття з Прикарпаття//Життя за волю віддали.

За рядками цієї повстанської пісні стоїть справжня трагедія родини Дмитрів із села Підмихайлівці, Рогатинського району, Івано-Франківської області. У селі Підмихайлівці проживає рідна сестра трьох бійців - пані Віра Дмитрів, яка розповіла історію про своїх братів журналістам Репортеру.

Тут у селі історію їхньої родини знають усі. Дорогою до хати, майже в центрі села, стоїть пам'ятник її батькові – Івану Дмитриву, «Пробудителеві Галицької України» – пише на камені. Жінка й досі дуже гостро реагує на питання про батьків і братів, розповідає, стримуючи сльози.

В роки першої більшовицької окупації її батько – єдиний з села не піддався тискові, не вступив до колгоспу.

«Голова колгоспу казав, що я сам напишу за вас заяву, ви не будете писати. Аби була заява, я би вам всього дав і так. Уже тато постарів, знемічнів, але так до кінця і не пристав до совітів, такий впертий був», – розповідає пані Віра.

Іван Дмитрів був головою «Просвіти» у селі. Влаштував вечори пам'яті, ставив вистави, до яких сам малював декорації. Почав ще за поляків, але й при совітах поглядів не змінив.

«Тато за поляків з тюрми не вилазив, – каже Віра Дмитрів. – Як свято, і хтось вивісить нашу фану (прапор), то зразу беруть нашого тата. Він каже, я не вішав. Але мусив відбувати покарання, бо знали, що він з людьми гімн співав, він їх піднімав. Мама не мали за що його викупляти, то помалу продавали поле. Казала, що привела додому, він такий страшний був, їсти дуже хотів...Якби висів прапор свій і польський, то вони були нічого не казали, а він – не, лише свій». Дружина Івана Меланія підтримувала його у всьому. Вона очолювала в селі гурток Союзу українок. В такій інтелігентній та прогресивній родині виховувались п'ятеро дітей. Згодом троє синів вступили до лав УПА, пішли воювати за Україну.

«Вони пішли усі три одночасно в 1940-му. Їх наш сотенний Кос (Володимир Забків) взяв до себе, – розповідає пані Віра. – Менший

Богдан пішов у підпілля, але далеко його не відсиляли. Перше брали якусь штахету перенести, був тут у селі зв'язковим. Він високий хлопець, найвищий з братів, хоч йому тоді 13 було. А середульшого Тараса відправляли на Чорногору, він цілу сотню врятував під Цюцьковом. А ще Тарас малював гарно, як і тато, але у нас нічого не лишилося — все москалі спалили.

Про старшого брата Мирослава говорить найменше. «Мама казали, він без академії знав, де що сіяти, де що робити». Брати спочатку в лісі були, а потім вже і вдома ночувати могли. «У нас удома була криївка, під ганком. Але то під старою хатою». Загинули брати в один день – 3 березня 1945 року. Найстаршому Мирославу було 24 роки, Тарасу – 22, Богдану – 17.

«Вбили хлопців у сусідньому селі – Григорові. Мама так кричала страшно. Тато думав, що він не витримає, головою до стіни бився, – розповідає пані Віра, їй тоді було 11. – А той, що їх зрадив, переховувався у нас вдома. Звати його Андрій, але всі Дем'яном кликали. Цілу зиму у нас сидів, а потім прийшов і передав якусь депешу (записку), щоб ховалися, бо мала зайти москальська боївка. Зрадник разом з ними пішов, лишив їх у хаті, а сам десь втік. Прийшла сусідка і каже, хлопці, йдіть геть, бо облава. А москалі чітко знали, що хлопці там є, там їх і полапали.

Тараса замордували живим. *«Він мав шапку з тризубом. То його так катували, що мозок з голови повитікав, так били. А він навіть не пікнув. Молодший втікав – застрілили».*

Того року в березні випав сніг. Люди позбирали тіла хлопців, і в трупарню на цвинтарі скинули, щоб ніхто не бачив. Батько, Іван Дмитрів, мусив разом із дяком вночі їхати шукати.

«У нас було двоє коней, їх запрягли, – розказує пані Віра. – Як доїжджали до нашого цвинтаря, то звідти вибігло три зайці. Вони їхали, а ті зайці за ними, а потім враз пропали. І коли хлопців вже взяли на сани, то ці зайці знову з'явилися. І так знову аж до нашого цвинтаря, і зникли зовсім. То в березні було, але певно градусів з 30 морозу, дуже зимно. То як мама вмерла, дяк всім ту історію розказував”.

Їх ховали пізно вночі, збили паку (ящик), не труну, на кладовищі викопали рів. Не могилу, а просто рів. І хреста спершу не ставили, лише згодом встановили дубовий.

«Тато, як вмирав, казав: «Я дітей втратив, України не добув і вмираю. То посадіть мені кропиву на могилі», – говорить Віра Дмитрів.

А пісню «Три браття з Прикарпаття» вона чула, лиш не знає, хто автор.

ЛІТЕРАТУРА

1. В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Видання третє. – Львів, 2011.
2. report.if.ua › gazeta › try-brattya-z-prykarpattya-pisnya...

*Галина Хирівська,
старший викладач кафедри
українознавства Львівського
національного медичного
університету ім. Данила Галицького*

ТВОРЧА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БАГРЯНОГО ЯК ПРОТЕСТ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

*Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами
своїх братів і сестер, що перебувають тут,
в Європі, і там, по сибірських концтаборах,
тоді, коли тоталітарна більшовицька систе-
ма буде знесена так, як і гітлерівська. Коли
НКВС піде вслід за гестапо, коли червоний
російський фашизм зникне так, як щез фашизм німецький.»*

І. Багрянний

Нашу розвідку присвячуємо життєвій та творчій діяльності українського письменника Івана Багряного. Відчувши на собі усі «переваги» життя у країні із тоталітарною системою, він зумів все це відтворити у своїх творах, а також вміло донести цю інформацію світові і змусити світ відреагувати.

Оскільки проблема тоталітаризму для українців надзвичайно болюча, то тема нашого дослідження є актуальною, і водночас цікавою та пізнавальною.

Вивчивши докладно життєвий та творчий шлях письменника, звертаємо особливу увагу на те, коли вперше він особисто стикнувся із проявами тоталітаризму, який слід це залишило у його пам'яті. І.Багрянний згадує про випадок, що стався у 1920 році на пасіці його дідуся, який був одноруким калікою і у свої 92 роки ще доглядав пасіку: «Я був ще малим хлопцем, як більшовики вдерлися в мою свідомість кривавим кошмаром, виступаючи, як кати мого народу», « надвечір прийшли якісь озброєні люди, що говорили на чужій мові і на моїх очах та на очах інших онуків, під наш несамовитий вереск замордували його, а з ним і одного його сина, мого дядька. Вони довго штрикали їх штиками і щось допитували, стрі-

ляли в лежачі скривавлені тіла з пістолетів і реготались.... Кров все життя стоятиме мені в очах»[3, с. 23]

Діда письменника замучили за те, що був заможним українським селянином і був проти «комуни». Дядька більшовики замучили через те, що боровся за свободу і незалежність українського народу – був вояком національної армії Української Народної Республіки. Таке не забувається.

Проте, як нам відомо, лицарство І. Багряного проявилось ще задовго до трагедії на дідовій пасіці: ще восьмирічним хлоп'ям у російській церковно-приходській школі він почав писати вірші по-українськи з протесту проти вчительки, яка злісно називала його «мазепинцем» [8, С. 40]

Свого часу, коли І. Багрянний навчався у Київському художньому інституті, його навіть не допустили до захисту диплома через політичну неблагонадійність, бо мав інший ще фах – літературу і проявив у ній свої антирежимні, антикомуністичні настанови.

Григорій Костюк так коротко і водночас влучно охарактеризував особистість письменника Багряного та громадянина Багряного: «З перших днів почував себе вільно і непримушено у поезії – сковано і важко у суспільстві. Це тому, що ненавидів рабство і рабську психологію. Це тому, що любив свободу слова і свободу людини. Що вимріяв свою націю вільною, а побачив її підвасальною. Що ненавидів усякий батіг, а батіг став богом часу. Тому, що був людиною, а навколо так багато фарисеїв. Горів вогнем великого відродження народу нашого, а хижі «напівінтелігенти і гешефтмахери» гальмували цей величний хід нації».

Іван Багрянний вважав єдино правильним шляхом для української літератури шлях боротьби за долю нації, він говорив про таку літературу, яка б служила національній ідеї, робила б усе можливе задля гідного життя свого народу. Як можемо відстежити, ще у юнацькі роки він дуже серйозно проймався національною ідеєю та осмислював її.

Патріотично-літературний доробок І. Багряного чималий: зб. «Золотий бумеранг», виспівана в камері смертників поема «Морі-

турі», комедія-сатира «Генерал», повість-вертеп «Розгром», роман «Сад Гетсиманський», повість «Огненне коло», «Людина біжить над прірвою» тощо.

В Україні життєвий подвиг письменника було оцінено, на жаль, аж в часи Незалежності: у березні 1992 року Івана Багряного по-смертно було нагороджено найвищою відзнакою нашої держави – Державною премією України імені Тараса Шевченка.

У багатьох поетичних творах Івана Багряного того часу відчувається біль за свій народ, що живе злиденним, упослідженим життям. Молодий Багрянний був глибоким і тверезим політичним аналітиком. Ця його здатність виявилася повною мірою, коли він став політичним лідером української діаспори. Він навдивовижу точно розібрався в причинах знедолення своєї батьківщини і вирішив для себе, що основною зброєю за відродження України має бути Слово.

Він не боявся йти «на прю» із жорстокою системою, яка все більше виявляла свою страхітливу сутність. За Багрянним давно стежили агенти НКВД, а його твори прискіпливо вивчали у кабінетах ЦК ВКП(б) та НКВД. Вони здогадувалися, що саме він є одним із найбільш небезпечних, бо талановитий і розумний, а також сміливий, бо не боїться ходити «по лінії найбільшого опору».

Як бачимо, окрім активної письменницької діяльності, І. Багрянний брав активну участь і у політичному житті своєї Батьківщини. Саме він був ініціатором створення підпільного уряду національно-визвольного руху під проводом ОУН-УПА — Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та у виробленні її програмних документів, які ознаменували об'єднання усіх незалежних сил та повернення від тоталітаризму до демократичної політичної концепції. Письменник належав до тих діячів в ОУН і в УГВР, які істотно вплинули на еволюцію ідеології українського Визвольного руху, а також і на зміну програмових принципів. Працював у відділі пропаганди, малював плакати, статті, листівки. Разом з іншими активістами створив Українську Револьюційно-Демократичну Партію, метою якої була боротьба за незалежну демократичну Україну.

За свою активну і неприховану художню і політичну діяльність Іван Багряний одним із перших потрапив у списки тих, кого треба було морально зламати, репресувати, фізично знищити. Хоча під час арешту Багряний не зазнав прямих фізичних тортур, бо самих жертв на їх конвеєр потрапляло тоді ще не так багато, але натерпівся моральних знущань. Із тих документів, що дійшли до нас із архівів НКВД, маємо досить просторих письмових відповідей І. Багряного на поставлені слідчим питання. У них ми простежуємо, що у тюрмі письменник проявив розважність, стриманість і тонку хитромудрість, незважаючи на свою природну чесність, прямоту і сміливість. Його блискучий захист ґрунтувався на природному інтелекті і бездоганному володінні слова. У цьому своєму першому психологічному двобої із слідством він виграв, при чому не завдавши шкоди своїми свідченнями жодному із своїх знайомих.

Влада намагалася зламати письменника, ідучи на певні хитрощі, які він описав так: « При першому арештові по роковій сидіння в камері самотнього ув'язнення мені запропонували орден, якщо я здамся, засуджу офіційно в пресі своє минуле і всіх своїх соратників, засуджу свою літературну діяльність, як класово ворожу, напишу велику поему про Сталіна. Я все це відкинув геть...» Оскільки під час слідства І. Багряний написав поему «Золотий бумеранг» - оптимістичний гімн людині і усій планеті, його засудили на п'ять років. У в'язниці він просидів два роки і чотири місяці, з яких 83 дні – у камері смертників. Звісно, що на волю вийшов з підірваним здоров'ям, у нього починалися сухоти. Свої в'язничні поневіряння автор згодом поклав в основу роману «Сад Гетсиманський» (1950).

Згодом через 6 місяців після арешту ухвалили І. Багряного відправити на три роки заслання, у північну частину Далекого Сходу. Багряний вдався до необдуманого вчинку та подався на батьківщину. Агенти НКВД перехопили його у Томську, а наступний вирок був значно важчим за попередній - три роки ув'язнення в таборах Бамлагу. Багряний втік звідти у тайгу і переховувався там між своїми людьми. У 1938 році знову наважився поїхати до України, але його було заарештовано.

Відсутність великої кількості документальних свідчень про перебування Багряного у Харківській тюрмі вдруге повністю компенсується «Садом Гетсиманським», тим твором, який першим у світовій художній літературі відкрив старанно приховувану безмір зла, що творилося на теренах СРСР. Навесні 1940 року Багряного відпустили з тюрми. Багрянний вирішив пристати до УПА- тієї сили, котра мала мужність заради честі та свободи України стати на прю з двома однаково жорстокими і людиноненависницькими системами. У 1944 році, пробираючись через Карпати до Словаччини, був схоплений під час облави і відправлений до Німеччини. Недовго був остарбайтером, але втік перед падінням фашистського рейху і зупинився у німецькому місті Новий Ульм, де і залишився назавжди. В еміграції розгорнув активну творчу і політичну діяльність.

Велике значення у творчості І. Багряного та українців має всесвітньовідомий лист Івана Багряного « Чому я не хочу вертатись до СРСР?», який був політичною декларацією прав людини в умовах московсько-більшовицького тиску, вибуховим одкровенням для Європи.

І. Дзюба зазначив наступне: «це був той документ, який змінив ставлення західної громадськості до проблеми переміщених осіб. Це була відповідь патріота України, який хотів використати становище емігранта для боротьби за свободу»[6].

Остарбайтери, яких силою німці вивезли, після звільнення і повернення в СРСР потрапляли в стан підозрюваних осіб і змушені були проходити тут примусові роботи. Тому серед них було багато таких, хто не хотів повертатися, розуміючи що їх тут на «родіне» чекає. Радянська влада звісно робила усе можливе, щоб залишилося поменше тих, хто б міг розповісти правду про сталінський режим і відкрити усьому світові справжнє обличчя більшовицької тоталітарної системи. На Заході ж не могли ніяк зрозуміти, чому багато громадян СРСР бояться повертатися на «родіну».

Для роз'яснення усієї цієї ситуації Багрянний, перебуваючи у таборі для переміщених осіб, за одну ніч написав памфлет «Чому я не хочу повертатися до СРСР?», в якому він розкрив усю страхітливу сутність СРСР як імперії, з абсолютною доказовістю.

« Я не хочу вертатись на ту «родіну». Нас тут сотні тисяч, що не хочуть вертатись. Нас беруть з застосуванням зброї, але ми чинимо скажений опір, ми воліємо вмерти тут, на чужині, але не вертатись на ту «родіну». Я беру це слово в лапки, як слово, наповнене для нас страшним змістом, як слово чуже. З таким незрівняним цинізмом нам нав'язуване радянською пропагандою», «вони ганяються за нами по цілому світу, щоб потягти нас назад на ту «родіну». При одній тільки думці, що вони таки спіймають і повернуть, в мене сивіє волосся, і я вожу з собою дозу ціаністого калію, як останній захист самозахисту перед сталінським соціалізмом, перед тою «родиною»»[5, с. 194]

Памфлет здобув великий розголос серед української еміграції і в світі. Його перекладено багатьма європейськими мовами. Тому без перебільшення можна сказати, що він є всесвітньовідомим.

У публіцистиці автор викрив щасливий радянський соціалістичний суспільний лад, показав долі радянської людини – як гвинтика у жорстокій машині смерті, засудив тероризм влади в СРСР, доводить її злочини супроти Людини. Також наголошує і на актуальних питаннях української політики – на ідеї соборності, на потребі знищення комплексу меншовартості в українця, спричиненого кривдами національної історії.

Повідомляючи світові про небезпеку від влади для мільйонів українців, І. Багрянний все ж таки робив це неприховано, підписуючи текст звернення своїм справжнім прізвищем. *« Говорячи тепер страшну правду про тамтешній світ, ми робимо це з повною свідомістю, що ставимо під загрозу смерті-терору і каторги всіх наших близьких і рідних що ще залишилися там і що на них Сталін буде вимщати ненаситну злобу і кровожерну зненависть до нас, українців. Але це не спиняє нас від бажання розказати світові, що жене нас по світах крізь нужду, холод і голод геть далі ...»[5, с.195]*

Слід також зазначити, що жоден із фактів і думок, що їх висловив Багрянний, не були спростовані після вивчення усіх можливих матеріалів, що засвідчили велику кількість злочинів проти людини, скоєних сталінським режимом.

Оскільки творчість Івана Багряного базується на гіркому життєвому досвіді письменника, вона беззаперечно вартує подальшої уваги та більш докладного вивчення. Отже, наступні розвідки варто присвятити дослідженню конкретним творам Івана Багряного. Враховуючи той факт, що в основу текстів взято правдивий життєвий досвід самого письменника, ми зможемо оцінити масштаби зла, яке щодня влада застосовувала у своїх вчинках щодо мільйонів українців, і які загинули внаслідок нелюдських дій тоталітарного режиму..

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Багрянний І. Людина біжить над прірвою. – Харків , 2009. С.3 – 320
- 2.Багрянний І. Огненне коло. – Харків , 2009. – С.320 – 442
- 3.Багрянний І. Публіцистика. – К., 1966
- 4.Багрянний І. Тигролови. – Кіровоград, 2000. – 239с.
- 5.Багрянний І. Чому я не хочу повертатися до СРСР? – Багрянний Тигролови. – Кіровоград, 2000. – с.194 – 205.
- 6.Дзюба І. Публіцистика Івана Багряного // Сучасність. – 1992. – №4
- 7.Костюк Г. Відійшов у безсмертя // Багрянний І. Публіцистика. – 1996. – С. 837
- 8.Шугай О. Іван Багрянний або Через терни Гетсиманського саду. – К., 1996.

*Надія Черкес,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українознавства
ЛНМУ імені Данила Галицького*

ПОМАРАНЧЕВА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (через подих майданівської поезії)

І як в тій пекторалі
Сидять побратими? —
І сорочка між ними,
І мережка між ними,
Й не спіткнутися дружбі
На вибоїстій стежці,
Як душі Вашій чистій
В тій сорочці-мережці ?

Іван Драч. Сорочка мережена.

Історія української нації — це історія випробувань і непересічної духовної жертвності. Якраз жертвність окремих особистостей дала можливість нації самоствердитися, заявивши світові про свою силу і неповторність. Проте це ствердження мусило пройти численні дискусії про розрізненість і, водночас, про єдність та спорідненість української спільноти. Мозаїка різних позицій, різних тлумачень подій і людських доль поволі вимальовує складний образ української ідентичності. Ця ідентичність зазвичай становить зовсім не сумарний симбіоз індивідуальностей, а динамічний колективний національний поступ.

Після офіційного розпуску Михайлом Горбачовим у 1991 році Союзу РСР Україна отримала важку спадщину тоталітаризму й комунізму і нерідко кардинально різне бачення своєї історичної спадщини власною елітою. Потрібна була ідея, яка б не роз'єднувала суспільство, а навпаки, — могла окреслити йому майбутні орієнтири. Вочевидь такою ідеєю стало питання національної ідентичності. Власне поняття ідентичності є об'єктом соціологічних, психологічних та філософських досліджень.

Соціологи її розглядають як результат усвідомлення індивідом своєї унікальності серед інших особистостей, виокремлюючи чи

ототожнюючи себе з якимось об'єктом чи групою людей на основі власних цінностей, визначених стандартів чи загально-соціальних установок.

Психологічна наука формує розуміння ідентичності через поняття “чужого” або “іншого” (окремішнього) як антиподу “свого”, “власного” [1, с.7], що важливо для визнання самоусвідомлення людини і окреслення меж її приналежності. Ерік Еріксон, який, на противагу ідентифікації, запровадив нове поняття — ідентичності, — визнає її три основні ознаки:

- відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі: минулі й теперішні дії та надії на майбутнє індивіда, як правило, пов'язуються з сучасністю;
- відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі: поточні дії і рішення людини розглядаються не як випадкові чи чужі, а як передбачувані і внутрішньо зумовлені;
- ідентичність переживається серед окремих вагомих значущих інших: відчуття інтегрованості особи виражається вже в її власній, індивідуальній ідентичності [5, с.22].

Серед розмаїтих ідентичностей, визначених у наукових студіях, національна ідентичність залишається однією з найважливіших і найповніших, оскільки охоплює і культурну, й етнічну, і політичну ідентичність [4, с.12]. Інші типи ідентичності, наприклад, расова, релігійна чи класова, тісно пов'язані з національною ідентичністю, яка неминуче для них є домінантною. Необхідність самоусвідомлення стала для пострадянського українського суспільства потребою: потребою здобути справжню, не декларовану незалежність, потребою позбутися твердо закріпленого у свідомості людей сильного комплексу меншовартості, потребою навчитися самостійно розбиратися із власними соціально-політичними та національно-культурними проблемами. Тієї України, яка сліпо наслідувала всі російські моделі управлінської та життєво-людської поведінки, уже не було. І хоч певній частині українців усе ще нелегко було вивільнитися із російського культурно-політичного простору, переорієнтовуючись на європейське бачення свого

власного майбутнього, в країні з'явилася молодь, для якої Європа була прийнятною і зрозумілою. Для молодих людей, у першу чергу — студентів, “малоросійськість” та “хохлацтво” перестали бути природною ідентичністю. Економічна нестабільність, поява олігархічних об'єднань, придушення соціальної активності, наскрізна корупція в усіх вертикалях влади, клановість у політиці і, нарешті, обмеження свободи слова породили зневіру і спротив. Україна прагнула змін. Фальсифікація виборних перегонів між Віктором Ющенком, колишнім прем'єр-міністром, та Віктором Януковичем, колишнім губернатором Донецької області, обурили не тільки прихильників Ющенка. На Майдан Незалежності у перші ж дні вийшло більше 200 тисяч киян — почалася Помаранчева революція. Через кілька тижнів число маніфестантів та протестувальників сягнуло півмільйона. Хвиля протестів прокотилася великими містами України. Із найдальших її закутків небайдужі громадяни їхали до столиці. Вдивляючись у серйозні обличчя майданівців на телевізійних екранах, світова спільнота відкрила для себе Україну: не безлику чи безіменну, не залежну від будь-кого зовні, а таку, яка прагне свободи і здатна за неї боротися.

Все летить шкереберть,
Вкотре “воля чи смерть”. —
Терезів безупинне гойдання.
Захлинається кат
В океані проклять,
Що на нього летять
Із Майдану..., —

напише серед полум'я і диму в лютому 2014 року звичайна майданівка Анна Багряна. Такі слова промовляли до кожного і до всіх, — тому Європа та світ теж не могли залишитися осторонь. У вирішення долі України почали втручатися європейські політики (наприклад, Олександр Квасневський). Самі ж українці на Майдані Незалежності вчилися гартувати свою волю і виховували у собі нове, незнане досі відчуття гарячого подиху свободи.

... Чи злет, чи проліт, чи новий відкривається світ —
Не знає душа і будує нову діаграму.
Чи іспит складаємо, чи сумлінням шліфований звіт,
Чи пишем нащадкам пояснювальну телеграму?..
Спинився годинник, години без ліку ідуть,
То дні, то вже тижні, то місяць з метою до року.
У нас (в українцях) нова відкривається суть,
Нова іпостась. І така життєздатна, нівроку...

(Заболотна Галина. Площами, прощами).

Там, на барикадах української незалежності, у чорному полум'ї розплавлених шин, народжувалися новітні герої, яким судилося здійснити тоді свій єдиний подвиг — влитися в когорту Небесної Сотні. Там народжувалися поети, які, можливо, написали свій єдиний — перший і останній — вірш. Там народжувалися ті, хто зі зневірених стали віруючими, і ті, хто повірили у майбутнє своєї Вітчизни.

О, скільки тіл, насаджених на палі,
Розтерзаних звіриною, страждало,
Волато в мить наруги до небес:
“Прийди, спаси... Ти ж можеш! Ти ж воскрес”.
О, скільки їх, стоїчних стратотерпців,
За віру згасло — з гаспидом у герцях...
А скільки ще потрібно жертв і жерл,
Аби пощезнув кожен людожер?
Коли спокути гримкотливі кратери
Всотають мегавбивць дитини ... матері?

(Залізник Світлана-Майя. За гамбурзьким рахунком).

Сите по саму зав'язку неправдивими обіцянками, нове покоління українців стало до бою за своє майбутнє. Фактично Майдан запустив програму інтеграції з Європейським Союзом. На вулицях Києва тисячі людей вимагали реформ, прагнучи реального переходу від постімперської політики до незалежної держави. Для України це був новий і болісний процес. Хоч прагнення волі виношувалися віками, проте

можливість здійснення того, що країни Центральної Європи досягли майже на сто років раніше, Україна змогла отримати тільки тут і тепер. Ціна свободи, як правило, буває високою. Вбивство більше ста мітингарів завершило період ненасильницьких демократичних перетворень в Україні, перегорнувши драматичну сторінку її національної пам'яті.

Небесна Сотня впала за Свободу,
Їх душі з нами сорок днів живуть
Й навічно залишилися з народом,
Який до волі прокладає путь.
Їх ідеали, віра в Батьківщину
Майдан тримали в моці та вогні.
За рідну землю, рідну Україну
Ті мужні хлопці гордо полягли ...
Їх не забудем. — Витираймо сльози,
А думкою сягаймо до вершин:
Нам не страшні ні кулі, ні морози —
Лиш Україну, Боже, збережи.

(Василів-Базюк Любов. Навічно залишилися з народом. Канада).

Ту незалежність, яка після розпаду СРСР отримана була мирним демократичним шляхом, стало необхідним захистити не тільки словом, але й зі зброєю в руках. Те, що почалося як вимога приєднатися до Європи, перетворилося на Революцію Гідності, в якій узяли участь різні політичні сили — від лібералів до радикалів та націоналістів. На вулицях і площах міст України вирували нові й нові “майдани”. Прагнення Росії до панування в Україні більше не сприймалися протестувальниками.

Путінська ідея реінтеграції пострадянського простору у по-новому сформульовану фальшивку СНД, що у першу чергу означала перетворення України у покірного васала, стала наріжним каменем у політичній лінії авторитарного режиму Януковича, який встиг за короткий час накопичити мільярдні статки, і рушійним важелем акцій протесту на Майдані 2014 року, — протесту людей, які позбулися рабського страху.

І знов на Майдані народ український,
Уся Україна — суцільний Майдан;
Рахунки пред'явлено владі злодійській —
Тремтить від народного гніву пахан!
Заводить у прірву країну все далі,
Народ обікравши, бандитський режим,
А зараз в нас краде останню надію,
Та ми кажем: “Годі!” — і боремось з ним

(Невідомий автор).

Такі вірші декламувалися на барикадах, писалися у наметах, малювалися на плакатах та графіті, читалися студентами у лижних шоломах своїм побратимам. Хтось, може, засумнівається у їхній мистецькій цінності? Нехай. Ті, що складали їх, часто й не думали про художню форму. Але це таки було мистецтво: часами наївне, часами примітивне, але завжди незмінно щире і високодуховне — справді народне мистецтво. Цікавим є ще й інше: як пліч-о-пліч на Майдані за українську ідею стояли вірменин Сергій Мігоян і росіянин Олексій Широпаєв, мадярка Ілона Бекіш і поляк Кшиштоф Білінські, — так “майданівська” поезія промовляла різними мовами:

Многим непонятно слово “воля”,
Слово “страх” роднее и милей.
Ведь ползти комфортно и спокойно,
А полеты — нет, не для людей.
Очень тяжела броня цинизма,
Но зато в ней сухо и тепло.
Может, в ней и не подняться в выси,
Но катиться вниз, — не тяжело...
... Только тем, кто верит в силу денег,
Силу духа не передавить.
Слишком далека от их системы
Эта искра, что опять горит.

(Коротенко Лариса. Крылья. Київ).

Па сэрца ў крыві Ўкраіна.
Майдан ад гранат аглух...
Калі забіваюць сына —
тады ажывае Дух...
Па сэрца ў крыві Ўкраіна.
А Беркут ля самых воч...
Калі забіваюць сына —
тады надыходзіць ноч...
Як маці сказаць аб страце?
А Каін запомніць змог:
калі забіваюць брата —
тады памірае Бог...
Калі забіваюць сына —
не здацца сябе прымусь...
Па сэрца ў крыві Ўкраіна.
Па вочы ў слязах Беларусь...

(Акулін Эдуард. Калі забіваюць сына. Беларусь).

Он выше домов и башен —
Архангел смолистых туч.
Но в смерче огня и саж
Маячит рассветный луч.
Причинные связи рвутся,
Когда вам глядит в глаза
Архангела Революции
Озёрная бирюза.

(Широпаев Алексей. Архангел. Липецк. Россия).

Хвилюючі рядки. У кожному слові — часточка волелюбного серця, безмежна вселюдська наднаціональна мужність і глибоке усвідомлення необхідності священної боротьби. І хоч ці тексти — звичайних людей, а не професійних письменників, але всі вони глибоко символічні. Знаковими є рядки і думки тих, про кого кажуть — “російськомовні українці”. Для них питання національної ідентичності

є особливим: непростим для усвідомлення і вагомим при вирішенні. Тому й осмислюються їхні пристрасні слова дуже повчально.

Когда рискуешь каждую минуту
Згубити розум и сойти с ума,
Нас называют — “банда майданутих”,
“Бендеровцы”, “фашисты” и “чума”.
Но может быть... Не хочешь ли узнать-ка,
(Уверен, ты не знал, что это так),
Що “вуйко” означає “рідний дядько”.
А мамы брат — тебе он разве враг?
... Нас разделяют... Та не разлучити,
Бо ж ми — брати. Мы братья навсегда.
Нам рядом жить. — Нам поруч вічно жити!
Я знаю: час настане! И тогда
В краю родном, у ріднім отчім краю
Перетнемо ту прокляту межу.
Героям слава! — не перекладаю.
Героям — слава! Не перевозжу.

(Автор неизвестный. Славянск).

Помаранчеві дні Майдану стали українським символом нескореності духу, який здатний протидіяти тиранії. Проблема суперечливості і розрізненості української національної пам'яті після Революції Гідності якщо не знівельовалися, то цілком вирівнялися. Ідентичність українців стала реальною, а національна пам'ять України збагатилася неоціненним досвідом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: Философский и психологический анализ // Гнатенко П. И., Павленко В. М., К.: Наукова думка, 1999. – с.7.
2. Гнатюк Ольга. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. — К.: Критика, 2005. — 528 с.
3. Небесна Сотня: антологія майданівських віршів / упорядкув., передмова Л. Воронюк. — Вид. 2-ге, доповн. — Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2014. — 400 с.

4. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста. – Львів: Вид-во Національного ун-ту „Львівська політехніка”, 2008. – 268 с.

5. Erikson, Erik H. Identität und Lebenszyklus: Drei Aufsätze. Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1973. — 224 s.

*Оксана Чікало,
кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця
відділу фольклористики
Інститут народознавства НАН України*

ФОЛЬКЛОРНА РЕЦЕПЦІЯ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ XX СТОЛІТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОБРАЗУ НАРОДНОГО ГЕРОЯ (НА МАТЕРІАЛАХ З ВОЛИНИ ТА ПРИКАРПАТТЯ)

У статті проаналізовано народну рецепцію національно-визвольного руху українців кінця 1930-х- початку 1940-х років крізь призму образу народного героя-повстанця. Розглянуто його семантику, сформовану за допомогою традиційних поетичних засобів та інноваційних елементів, які виникли внаслідок реакції народного середовища на суспільно-історичні реалії XX століття.

Ключові слова: *образ, повстанець, наратив, мотив, типологія, семантика, традиція.*

Перші десятиліття XXI століття... Україна і далі бореться за те, щоб бути. Україна, яка, здавалося б, не мала вже існувати. Завдяки чому? Відповідь на це запитання шукають поважні науковці – історики, етнологи, психологи, соціальні антропологи. Свою лепту для в'яснення цього питання повинні внести і фольклористи.

Тему статті обрано не випадково, адже впродовж сотень років і до сьогодні у народній свідомості намагалися створити недолугий, ні до чого невдатний, аморфний, меншовартісний образ українця - салоїда, якому – аби ковбаса. Цей образ міцно вкоренився і постійно підживлювався тими, для кого Україна – ресурс, територія. Звідси й актуальність цієї розвідки, адже до наукового обігу вводяться нові польові матеріали, у яких народній рецепції постає образ героя XX століття, крізь призму якого змальована панорама повстанського руху загалом. Написання такої статті зумовлене потребою простежити, як еволюціонував цей образ у різночасових фольклорних пластах; у який спосіб діяльність реальних історичних осіб – прототипів фольклорних героїв – зафіксована у історичних джерелах і усній традиції; як, зважаючи на закони народної творчості, образ героя-воїна

укладається на основі рис, які сформувалися у минулому.

Мета статті – простежити фольклорну рецепцію повстанського руху крізь призму образу героя, фокусуючись на матеріалі, який охоплює події кінця 1930 – початку 1940 років. Проаналізувати, як змінювався його семантичний відтінок у діахронії, виявити поетичні відмінності зображення та сталі елементи, які забезпечують тяглість традиції.

Об'єктом та джерельною базою дослідження стали народні наративи, записані під час польових обстежень різних теренів Західної України, переважно Волині та Прикарпаття. Це народні оповідання про національно-визвольні змагання середини ХХ століття, носіями яких ще є учасники і свідки цієї боротьби, а також їхні нащадки.

До вивчення образу народного героя в українському фольклорі зверталися дослідники ХІХ століття (М. Цетрелев, М. Максимович, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Франко), образ воїна, опришка, козака є у фокусі розвідок ХХ – початку ХІХ століття (П. Будівського, О. Найдена, Л. Снігирьової, В. Сокола, Є. Луня, О. Кузьменко та ін.)

Насамперед необхідно обумовити що ми розуміємо під формулюванням «народний герой». З погляду кінця ХХ – початку ХХІ століття це особа, відома в національній чи локальній розповідній традиції, яка у той чи інший спосіб присвятила життя служінню своєму народові. Цей образ акумулював усі можливі найкращі якості: ідеальну зовнішність, розум, кмітливість, благородство, здатність до самопожертви тощо. Образ народного героя – це своєрідний відбиток, ідеал, який є «колективним обличчям ... спільноти, він виражає її прагнення до досконалості та сили, до перемоги над злом і утвердження добра» [9, с. 376]. Однак на кожному етапі розвитку етнокультурної свідомості простежуються різне розуміння цього ідеалу, відмінні цінності підносяться на п'єдестал героїзму.

Під час опрацювання наративного матеріалу простежено певну динаміку у формуванні образу. Вона залежить від історичних та суспільних умов, які спричинили виникнення різних нашарувань та семантичних відтінків. Це міфологізовані образи княжої доби, зма-

льовані на основі уявлень про ідеальне, божественне та вірувань в героїв, наділених надзвичайними рисами і повноваженнями (Кий, Щек та Хорив; герої-оборонці Михайлик та князь-лицар Федір Корятович [12, с.41–84], козаки-характерники, опришки Довбуш та Марусяк та ін.). Велич цих героїв проявляється переважно у зовнішніх характеристиках, чудесному походженні і чарівних властивостях.

У 40-х роках ХІХ століття образи народного героя-оборонця, ватажка набувають дещо інших рис. Народна епіка виявилася дуже чутливою до суспільно-політичних змін (Весни народів), які відбувалися у тогочасній Європі. Тоді ж формується образ Лук'яна Кобилиці, для якого притаманні не тільки яскраві зовнішні характеристики. Його героїзм визначається корисністю для громади. Чи не вперше у наративах того часу простежується трансформація образу окремого народного героя у образ народу, який бореться.

Двадцять століття залишило свій відбиток у народній культурі, зокрема у фольклорі, який засвідчив певні зміни у соціальній психології та національно-державних орієнтирах народу. З усвідомленням українців потреби створення власної держави, у середовищі УСС виник особливий пласт фольклору, наснажений патріотичним піднесенням [10, с. 5]. Виникає персоніфікований образ народного героя – січового стрільця, повстанця, однак уже політично та патріотично наснаженого.

На відміну від зразків давнішого походження (наприклад, опришківських), наративам повстанської тематики ХХ століття властивий зовсім інший спосіб героїзації. У них доблесть, благородство, якими наділені образи повстанців, дещо трансформовані і визначаються їхньою присвятою боротьбі за волю Батьківщини.

У ході дослідження, постало питання: як народне середовище сприймало повстанський рух. «Фольклорний твір, – пише Олександра Бріцина, – відбиває не стільки *правду фактів*, як *історію свідомості* народу, тому індивідуальне сприйняття подій власного життя вливається в русло загальнонародної історії, а тексти та втілені в них інтерпретації розкривають історію свідомості народу в цілому» [1, с. 135–136]. Це важливо, адже саме крізь призму народної свідомості

етнос створює образ героя. Його прототип, діяльність, ставлення середовища є канвою для створення персоніфікованого фольклорного образу. У народних оповіданнях образ повстанців формується за допомогою традиційних засобів. Тому він є стійким і часто трапляється у наративах виконавців з різних етнографічних територій. Номінація учасників українського підпілля варіюється в залежності від місцевості, освіченості респондентів та ступеня дотичності до повстанського руху. Інформативними з цього огляду є варіанти мотиву «їх як бандерівців так і не знали», записані на Волині:

«Їх як бандерівців так і не знали... Ну... «хлопці», «хлопці з лісу». Отако, отако»[5], – розповідає Ганна Мельник зі села Марковичі Горохівського району Волинської області, яка на початку сорокових років у підлітковому віці була свідком відвідин повстанців батьківської хати.

Варіант цього мотиву знаходимо в іншому наративі з Горохівщини:

«То в нас там в тих Стрільчах, то не кажуть «бандерівці», тут во більше і то теперво вже кажуть, а раніше то не казали такого. А там казали «ті Бедрикові хлопці» [6].

У своїй розповіді оповідачка Ганна Гаврищук зосередилася не стільки на повстанському русі, скільки на ідеалізації та героїзації родини, яка виховала жертвних оборонців рідного краю. Якщо попередній варіант доволі поширений у різних місцевостях через відсутність локальної чи персональної прив'язки, відображає тільки загальний план перебування повстанського війська, то у цьому зафіксовано і локацію («Стрільче»), і прототипів образу (батько і сини Бедрики) – національно свідомих борців і їхньої родини. Про важливість їхнього чину оповідачка наголошує, послуговуючись рефреном: «В нього було чотири чи п'ять синів і всі вони пішли за Україну. І всі пішли».

Більш локально маркованим є образ оборонців цивільного населення від польського нищення на Холмщині. Нашадок родини, переселеної внаслідок депортації українців з Закарзоння Володимир Кос, згадує:

«Казав батько, батько казав, що були хлопці з Галичини. То, певне, то ті – УПА. То, каже, як ночують в селі, банда тая тихо, всьо спить. Тільки їх нема – всьо. Люди втікають, хто куди. Ночують, каже, на полі, в стиртах, де, хто міг. Каже, якби не вони, то нас би вибили всіх»[7].

Розповідь цього респондента досить схематична та відображає загальне враження від того, що він почув від своїх батьків. Вона будується на протиставленні «наші хлопці – тая банда», наслідком якого є вдячність за безпеку («якби не вони, то нас би вибили всіх»). Таки чином, відбувається трансляція наративів, які зі стану народних оповідань перероджуються у перекази.

Не рідко образ героя-повстанця трансформується у збірний – УПА як сукупність національно-свідомих людей, які, наприклад, на відміну від опришків, не ховалися від служби у війську, а створили свою армію для боротьби з окупантами. Так, наприклад, історичні джерела свідчать, що «27 березня 1943 р. повстанці заволоділи містечком Олика, знищивши в ньому німецьку адміністрацію. Того самого дня відділ Олексія Брися-«Остапа», «Аркаса» атакував райцентр Горохів. Під час нападу на бік повстанців перейшла українська поліція»[8].

Цей епізод повстанської боротьби відображено у мотиві «провідник «Остап» організує несподіваний напад на німців у Горохові», записаний від Тамари Криштальської, активної діячки місцевого підпілля:

«Якраз на Зелені Свята сорок третього року в нас тут був такий він теже перекладачем був... Він цей був, він організував акцію сюди на Горохів, от. Бо тут стояла частина військова і він так організував. І напали вночі на цей от, на цих військових і ні одного німця не застрілили, а зброю забрали. І все, і він зник, той провідник зник. Прізвище його Брись. Він сам з Рачина, тут такий цей во, відомий. Його псевдо було «Остап». Отаке, але вони так оце робили» [4].

Респондентка докладно розповідає про подробиці акції. Вона вказує на час («Зелені Свята»), головного героя (прізвище та псевдо ватажка), і, які дії відбувалися. Центральним в її оповіді є образ

провідника «Остапа» та ланцюжок дій («напали – ні одного німця не застрілили – забрали зброю – зникли»).

Варіант цього мотиву «УПА воює з німцями за Горохів» знаходимо у наративах Ганни Мельник:

«Ну шо проти німців, проти німців вже як встала УПА. Ну шо я, дітки, знаю? Я тільки знаю, шо я, дуже вночі стало, дуже стріляти з тогово, з пулемйота, шо я так аж скулилася на ліжку, о. Десь там близько аж під самою стіною десь так. І шо ж ше? Та й як рано каже, шо на Горохів нападали. А мі ж не виходили, ми боялися вийти навіть на двір і...А то ОУН – УПА» [5].

Розповідь респондентки це дитячі враження від військової операції УПА, метою якої було знищення німецьких підрозділів та взяття під контроль волинського містечка. УПА – образ вже не одного повстанця - ватажка, а народної армії, яка чинить супротив поневолювачам. Наведений наратив – це не опис військової операції, який був би корисний для істориків, а емоційна, тривожна, часом сповнена страху розповідь про боротьбу за свою землю.

Таким чином, ці наративи ілюструють, як ті самі події відображають безпосередні учасники підпілля і свідки. Для перших (Тамара Криштальська) це – боротьба на основі переконань, чітке усвідомлення і обізнаність у всіх подробицях події. Для інших (Ганна Мельник) узагальнене сприйняття (УПА – збірний образ). Оповідь концентрується на емоціях, почуттях, які викликала певна подія. У епіцентрі розповіді – емоції: тривога, страх, неспокій, які викликає національно-визвольна боротьба.

Радянська репресивна і пропагандистська машина доклали чимало зусиль для дискредитації національно-визвольних змагань середини ХХ століття загалом та народних героїв зокрема [2, с. 91]. Відображення цих процесів знаходимо і у народній прозі, наприклад, спостерігаємо чіткий поділ на повстанців справжніх і несправжніх. Подібно, як і в наративах про опришків, які «були правдиві, а були хатені» [11]:

Для знищення руху опору українців радянська тоталітарна машина винайшла дієвий засіб – загони НКВС, які працювали для дискредитації УПА:

Про це свідчать і усні джерела:

«Ну, як сказати. Ну були. В поліських районах, то більше було. В лісах. [Люди ставилися], хто-як, певне. [Ну, бо кажуть, що були різні бандерівці. Хтось під маркою бандерівців?] Так, так. Енкаведисти»[7], – розповідав Володимир Кос з Ощева.

Марина Демедюк записала в Старому Чарторийську варіант цього мотиву, де докладно описано, як працювали органи МГБ для дискредитації повстанського руху, а, відповідно, застосовувалися методи дегероїзації повстанців:

«А був такі дядько Євген, шо ми з ним в сусідки косили разом. Я питаю: «Максимович, а Ви були у стрибках?». А він так дивиться на мене і каже: «Був»[...]«Шови тут робили»? Каже: «В Чарторійську не,ничого ни робили. Ми їздили за колею. Нас садовили на хури. Їхали сами і брали звідси. Були старши, але переважно були до двадцяти років. От ми там сіли, заїжджаєм туди в Підцаревичи. Там ми зустрічалися з тими, які йшли сюди. Ми зупинялися, начальники сходилися шось обговорювали. За цьой час нас пириодівали в УПА». Ну я кажу: «Я вже зрозумів. Свиней виганяли?» – «Виганяли». «Бичків крали»? – «Крали». «Дивчат любили»? – Любили» [3].

Респондент розповідає про цілий спектр дій, які виконували «стрибки», маскуючись під українських повстанців. Вони не працювали в місцевості, де жили, а шкодили цивільному населенню там, де їх не знали. Ідея зі застосування цих фальшивих підрозділів – один із методів впливу на свідомість українців. Важливо було змусити сумніватися і зменшити спротив нашого народу та позбавити підтримки.

За допомогою образу героя-повстанця простежено народну рецепцію визвольного руху, яка залежить від епічної позиції оповідачів. Більш докладні і чіткі наративи, зафіксовані від безпосередніх учасників підпілля, натомість від нащадків чи свідків подій тих років записи менш інформативні та фрагментарні. Записи засвідчують, що національно-визвольних боротьба українців спричинила створення цілої палітри семантичних відтінків образу повстанця – народного героя. З одного боку, він формується на основі традиційного, при-

таманного для народної прози, канону, з іншого – на основі змін у світогляді під впливом реалій ХХ століття: «повстанці» - «хлопці з лісу», повстанці – нащадки патріотичних родин, відданих своєму народові, повстанці-націоналісти, несправжні повстанці, та збірний образ «УПА», яка повстала для боротьби з ворогами тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицина О. ХХ сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору). У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело. Харків, 2010. С.135–143.
2. В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. 3-тє вид. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 352 с.
3. Записала М. Демедюк. 11.08.2018 від Джуса Миколи Сергійовича, 1953 р.н. в с.Старий Чарторийськ Маневицького р-ну Волинської обл.
4. Записали М. Качмар та О. Чікало 13.08.2018 в м. Горохові, від Криштальської Тамари Іванівни 1923 р.н. в с. Милятин Іваничівського р-ну Волинської обл.
5. Записали М. Качмар та О. Чікало 13.08.2018 в с. Марковичі Горохівського р-ну від Мельник Ганни Савівни 1927 р. н. в с. Марковичі
6. Записали М. Качмар та О. Чікало 14.08.2018 в с. Ощів Горохівського р-ну Волинської обл. від Гавришук Ганни 1940 р.н. в с. Стрільче Горохівського району.
7. Записали М. Качмар та О. Чікало 14.08.2018 в с. Ощів Горохівського р-ну Волинської обл. від Коса Володимира Костянтиновича 1944 р.н.
8. Інформаційна довідка. Антинімецькі акції УПА 1943-1944 рр. (на основі німецьких, радянських та українських документів). <http://neskorena-nacia.com.ua/povnyu/437-antynimetskyi-front-upa-1943-1944.html>
9. Костюк І. Міфологічний герой: походження, призначення, функції. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2012. Вип.23. С. 376–385.
10. Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів, 2009. С.5. 295 с.
11. Народні оповідання про опришків. Зібрав Володимир Гнатюк. Етнографічний збірник. Львів, 1910. Т.26. 352 с..
12. Сокіл В. Українські історико - героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. Львів, 2003. 319 с.